ISSN-0971-8397

યોજના

માર્ચ ૨૦૧૯ | વિકાસને સમર્પિત માસિક | ₹ ૨૨

વિકાસ

નાણાકીય પ્રણાલીનુ મજબૂતીકરણ
જે ડી અગરવાલ

આરોગ્ય ક્ષેત્રે વધુ સારા પરિણામો માટે માર્ગ નિર્માણ
ચંદ્રકાંત લહારિયા

વિકાસ માટે યુવાશક્તિનો માર્ગ મોકળો કરવો
જતીન્દર સિંઘ

વિશેષ લેખ
સામાજિક સમાવેશીતાઃ વ્યૂહરચનાઓ અને આગળનો પંથ
મુનિરાજુ એસ બી

ફોકસ
અંદાજપત્રઃ વિહંગાવલોકન
શિશિર સિંહા

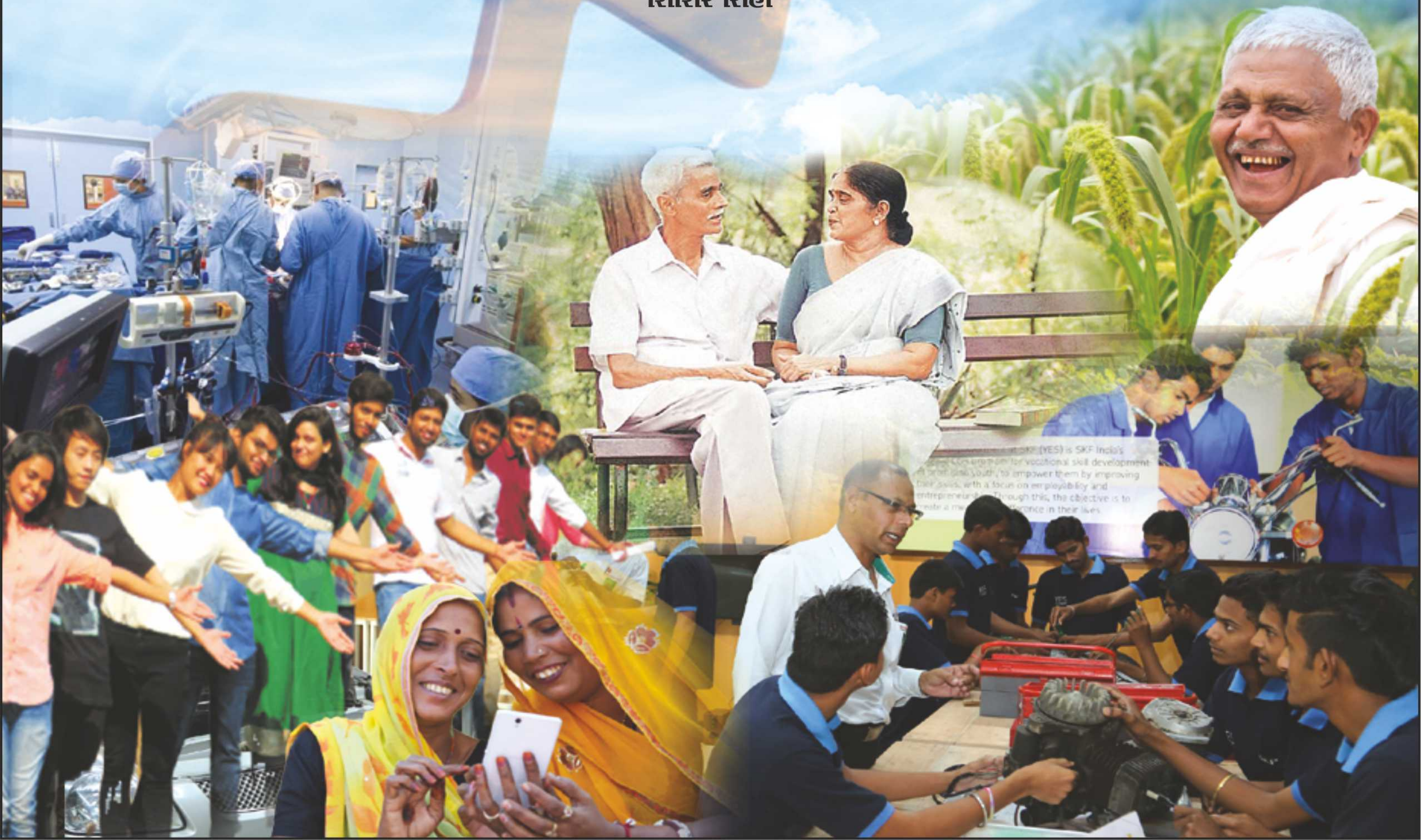

નેશનલ વર્ચ્યુઅલ લાયબ્રેરી ઓફ ઈન્ડિયા

નેશનલ વર્ચ્યુઅલ લાયબ્રેરી ઓફ ઈન્ડીયા એ લાયબ્રેરીઓ અંગેના નેશનલ મિશન (NML) નું એક ઘટક છે. એનએમએલ એ સંસ્કૃતિ મંત્રાલયનો દેશની જાહેર લાયબ્રેરીઓને આધુનિક બનાવવાનો અને ડિજિટલ માધ્યમથી જોડવાનો એક પ્રયાસ છે. આ કામગીરીનો પ્રારંભ વર્ષ ૨૦૧૪માં કરવામાં આવ્યો હતો. નેશનલ વર્ચ્યુઅલ લાયબ્રેરી ઓફ ઈન્ડિયા (NVLI) નો ઉદ્દેશ એ ભારતમાં ડિજિટલ ડેટા બેઝની રચના માટેનો ઘનિષ્ટ પ્રયાસ છે. જેમાં ભારતના ડિજિટલ સ્રોતો અંગે મુક્ત વાતાવરણમાં માહિતી મેળવી શકાય છે.

राष्ट्रीय वर्चुअल ज्ञानभुवन
NATIONAL VIRTUAL LIBRARY OF INDIA
भारती भा भुवनेषु भातु

એનવીએલઆઈના વિવિધ પાસાં છેઃ (૧) વાપરનાર વિવિધ ભાષાઓમાં સર્ચ કરી શકે છે. (૨) વર્ચ્યુઅલ લર્નીંગ માટેનું વાતાવરણ ઉભુ થાય છે. (૩)તે ડેટા એનાલિટીક્સની સુવિધા ધરાવતુ ઈ-ગવર્નન્સ પ્લેટફોર્મ છે. (૪) વિવિધ ભાષાઓમાં સર્ચીંગ અને ઓનટોલોજી/ થીસોરસ (એક શબ્દના અનેક પર્યાય) આધારિત મિમાંસા ઉપલબ્ધ છે.

આ સમગ્ર વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એવી ઓનલાઈન લાયબ્રેરી ઉભી કરવાનો છે કે જેમાં તમામ શક્ય સ્વરૂપોમાં વિવિધ ક્ષેત્રોની માહિતીને એક સાથે એક જ સ્રોત ઉપર ઉપલબ્ધ કરી શકાય. આનો લાભ મહદ અંશે સંશોધકો, વિદ્યાર્થીઓ, વિષયના નિષ્ણાંતો તથા વગેરેને થશે અને તેમણે પરંપરાગત લાયબ્રેરીમાંથી સંદર્ભ સાહિત્ય શોધવા માટે કલાકો વેડફવા નહી પડે. વધુમાં આ સામગ્રીને ભવિષ્યની જરૂરિયાત માટે પણ કાયમી ધોરણે સાચવવામાં આવશે. એનવીએલઆઈના લક્ષિત વપરાશકારોમાં માત્ર વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધકો, ડોક્ટરો અને વ્યવસાયીઓનો સમાવેશ થતો નથી, પણ શૈક્ષણિક, સામાજિક, આર્થિક અને ભૌતિક રીતે વંચિત જૂથો પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે. આ રીતે તે લોકોનું માહિતી દ્વારા સશક્તિકરણ કરીને એક નૉલેજ સોસાયટીનું નિર્માણ કરશે અને ડિજિટલ સામગ્રીની જાળવણી કરશે.

નેશનલ વર્ચ્યુઅલ લાયબ્રેરી ઓફ ઈન્ડિયા પ્રોજેક્ટમાં રૂ.૭૨.૩૪ કરોડનો ખર્ચ થશે અને આ લાયબ્રેરીની રચનાની કામગીરી આઈઆઈટી, મુંબઈને સોંપવામાં આવી છે (તે C-DAC પૂના અને IGNOU દિલ્હીના સહયોગમાં કામ કરશે). અત્યાર સુધીમાં રૂ.૭૧.૭૮ કરોડની રકમ આઈઆઈટી, મુંબઈને ફાળવવામાં આવી છે.

એનવીએલઆઈ માટેનું મુખ્ય સોફ્ટવેર એપ્લિકેશન અને ક્લાઉડ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકસાવવામાં આવ્યું છે. તા.૧૫ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ના રોજ એનવીએલઆઈનો પ્રારંભ એક સાદા સમારંભમાં કરવામાં આવ્યો હતો. મેટાડેટા (metadata) મેળવવાનું અને તેની જાળવણીનું કામ ચાલુ છે. નેશનલ મિશન ઓન લાયબ્રેરીઝ અને આઈઆઈટી મુંબઈ વચ્ચે તા.૨૬ એપ્રિલ, ૨૦૧૬ના રોજ એક સમજૂતીનો કરાર કરવામાં આવ્યો છે. આઈઆઈટી, મુંબઈને એનએમએલ મોડેલ લાયબ્રેરી સ્થાપવા માટે ત્રણ વર્ષનો સમય આપવામાં આવ્યો છે.

એનએમએલ મોડેલ લાયબ્રેરીઃ એનએમએલ રાજ્યોની ૩૫ મધ્યસ્થ લાયબ્રેરીઓ, ૩૫ જીલ્લા લાયબ્રેરીઓ અને સંસ્કૃતિ મંત્રાલય હેઠળની ૬ લાયબ્રેરીઓને આવરી લેશે. અત્યાર સુધીમાં ૨૨ રાજ્યો/ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાંથી ૪૧ દરખાસ્તો મળેલી છે.

એનવીએલઆઈ પોર્ટલમાં ૧૦ નેશનલ મ્યુઝિયમ્સ, ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગ (એએસઆઈ) સાઈટ મ્યુઝિયમ, એએસઆઈ લાયબ્રેરી, નેશનલ મિશન ઓન મોન્યુમેન્ટસ અને એનટીક્વિટીઝ (NMMA), નેશનલ કલ્ચરલ ઓડિયો વિઝ્યુઅલ આર્કાઈવ (NCAA), નેશનલ પ્રોગ્રામ ઓન ટેક્નોલોજી એન્હેન્સ્ડ લર્નિંગ (NPTEL), યુનિયન કેટલોગ (નેશનલ લાયબ્રેરીઝનું સંદર્ભલક્ષી કલેક્શન, નેશનલ આર્કાઈવ ઓફ ઈન્ડિયાના કેટલોગ્ઝ, ઓપન રિપોઝીટરી, સરકારી વેબસાઈટસનું વેબ ક્રોલિંગ (crawling) અને સમાચાર પત્રો અને ઘણી સંસ્થાઓ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા સેમ્પલ ડેટાનો સમાવેશ થશે. હાલમાં એનવીએલઆઈના રેકર્ડની કુલ સંખ્યા ૬૯,૯૫,૬૬૯ થઈ છે.

સ્રોત : પીઆઈબી અને એનવીએલઆઈ પોર્ટલ

Follow us on Facebook - https://www.facebook.com/pages/Yojana-Journal

ISSN-0971-8397

www.yojana.gov.in

માર્ચ ૨૦૧૯

યોજના

Let noble thoughts come to us from all sides - Rig Veda

વિકાસને સમર્પિત

વર્ષ : ૪૬ અંક : ૧૨ સળંગ અંક : ૮૧૯ કિંમત: ₹ ૨૨

મુખ્ય તંત્રી : શમીમા સિદ્દિકી
વરિષ્ઠ તંત્રી : નવલસંગ પરમાર
તંત્રી : જે. એસ. પટેલ

છૂટક નકલ : ₹ ૨૨-૦૦,
વાર્ષિક લવાજમ : ₹ ૨૩૦-૦૦,
બે વર્ષ : ₹ ૪૩૦-૦૦,
ત્રણ વર્ષ : ₹ ૬૧૦-૦૦.

લવાજમની રકમ **"S.B.I. A/c. No. 515-08-10, Yojana (Guj.)"**ના નામે ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી સરનામે મોકલી શકાશે.

લવાજમ માટે
"yojanagujarati@gmail.com"
પર e-mail કરવો, માર્ગદર્શિકા અને સબસ્ક્રિપ્શન ફોર્મ માંગવું. સાથે તમારું પૂરું નામ, સરનામું, પીન કોડ, ઈમેલ-આઈ.ડી., મોબાઈલ નંબર મોકલવા.
યોજના ગુજરાતીનું લવાજમ

ઑનલાઈન ભરી શકાશે :

(1) https://bharatkosh.gov.in/Product/Product

(2) https://www.publicationsdivision.com/beta01/

(3) http://yojana.gov.in

વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

DISCLAIMER : The views expressed in various articles are those of the authors' and they do not necessarily reflect the views of the Government or the organisation they work for. Maps, flags, photos & design are only indicative. They do not reflect the political map or legal representation of the flag of India / any other country. The readers are requested to verify the claims made in the advertisements regarding career guidance books / institutions. YOJANA does not own responsibility regarding the contents of the advertisements.

www.publicationsdivision.nic.in
@DPD_India

વિષયસૂચિ

શું તમે જાણો છો? નેશનલ વર્ચ્યુઅલ લાયબ્રેરી ઓફ ઈન્ડિયા ૨

સંપૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ એટલે..... ૪

નાણાકીય પ્રણાલીનુ મજબૂતીકરણ
જે ડી અગરવાલ ૫

આરોગ્ય ક્ષેત્રે વધુ સારા પરિણામો માટે માર્ગ નિર્માણ
ચંદ્રકાંત લહારિયા ૮

વિકાસ માટે યુવાશક્તિનો માર્ગ મોકળો કરવો
જતીન્દર સિંઘ ૧૩

સામાજિક સમાવેશીતાઃ વ્યૂહરચનાઓ અને આગળનો પંથ
મુનિરાજુ એસ બી ૧૬

અંદાજપત્રઃ વિહંગાવલોકન
શિશિર સિંહા ૨૨

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના બજેટના મુખ્ય અંશો ૨૬

અંદાજપત્રમાં કરદાતાઓને કરવેરામાં મોટા લાભ
ટી એન અશોક ૩૨

સુશાસન મારફતે સર્વસમાવેશક વિકાસ
યોગેશ સૂરી અને દેશ ગૌરવ સેખ્રી ૩૫

મહિલાઓનો સંકલિત વિકાસ
શાહીન રાઝી ૩૯

શિક્ષણમાં સહિયારો વિકાસ
શલેન્દર શર્મા અને શશિરંજન ઝા ૪૩

યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ
માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
C/o પ્રેસ ઈન્ફોર્મેશન બ્યૂરો, બીજો માળ, અખંડાનંદ હોલ, ભદ્ર, મધર ટેરેસા રોડ, સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮ ૮૬૬૯.
E-mail : yojanagujarati@gmail.com

લવાજમ અંગેની માહિતી
શનિવાર, રવિવાર અને જાહેર રજાઓ સિવાયના દિવસોમાં બપોરના ૨ થી સાંજના ૪ વાગ્યા સુધી ફોન નંબર ૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૯ પર મળશે.
કુલ પાના : ૪૮

ISSN-0971-8397

તંત્રીલેખ   યોજના

સંપૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ એટલે...

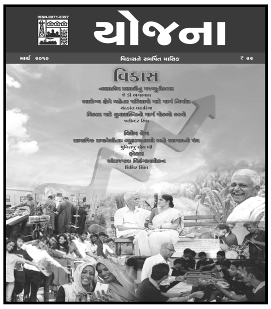

વિકાસ – આ શબ્દ જુદી જુદી સ્થિતિસંજોગોમાં જુદો જુદો અર્થ ધરાવે છે. કોઈ વ્યક્તિનાં વિકાસમાં એનો અર્થ થઈ શકે – શારીરિક કે માનસિક વિકાસ, સંશોધક માટે કોઈ વિચાર કે વિભાવનાનો વિકાસ અથવા કોરિયોગ્રાફર માટે કોઈ થીમનો વિકાસ.

જ્યારે કોઈ રાષ્ટ્રનાં વિકાસની વાત આવે છે, ત્યારે તેમાં વિવિધ ક્ષેત્રો કે વિસ્તૃત પરિપ્રેક્ષ્યોની વાત કરવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે એમાં દેશનાં અર્થતંત્ર સાથે સંબંધિત વિવિધ ક્ષેત્રોનો વિકાસ, સામાન્ય નાગરિકનાં રોજિંદા જીવનને અસર કરતાં મુદ્દા, બાળવિકાસ, જાતિગત સમાનતા વગેરે સામેલ થાય છે. એમાં સર્વસમાવેશક વૃદ્ધિ પણ સંબંધિત છે.

નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં રાજકોષીય વિકાસનું હાર્દ છે. જ્યાં સુધી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અભણ વ્યક્તિ નાણાકીય બાબતોમાં દેશનાં મુખ્ય પ્રવાહ સાથે સંકળાઈ ન જાય, ત્યાં રાજકોષીય વિકાસ આર્થિક સર્વે અને બજેટ ડોક્યુમેન્ટમાં ઉલ્લેખ કરવા પૂરતો શબ્દ બનીને રહી જશે. વર્ષોથી સામાન્ય નાગરિકની નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા સુનિશ્ચિત કરવા અને તેમને રાષ્ટ્રનાં નાણાકીય વિકાસની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા વિવિધ કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં વિકાસનું અન્ય એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું છે – સુશાસન. એનાથી સરકારની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોની પહોંચ લક્ષિત વર્ગ સુધી સુનિશ્ચિત થાય છે. શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, બાળવિકાસ, પ્રાદેશિક વિકાસ કાયદો, પોલીસ અને ન્યાયિક સુધારણા – આ તમામ સુશાસનનો ભાગ છે.

હેલ્થકેર અન્ય મુખ્ય ક્ષેત્ર છે, જે રાષ્ટ્રનો વિકાસ સુનિશ્ચિત કરે છે. આરોગ્યલક્ષી સેવાઓમાં સુધારો અને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓની સુલભતા છેવાડાનાં વિસ્તારમાં દરિદ્રનારાયણ સુધી પહોંચાડવી એ સરકારી યોજનાનો ઉદ્દેશ છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં વિકાસ માટે અન્ય એક મહત્ત્વપૂર્ણ માપદંડ છે – નબળાં વર્ગોની સામાજિક સર્વસમાવેશકતા કરવા માટેનાં કાર્યક્રમો. અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, પછાત વર્ગો, ડિ-નોટિફાઇડ જનજાતિઓ, વિચરતી જનજાતિઓ, સફાઈ કર્મચારીઓ, ધાર્મિક લઘુમતીઓ વગેરે જેવા સમાજનાં વિવિધ વર્ગોને વિવિધ બંધારણીય જોગવાઈઓ હેઠળ સારી સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવી છે. વિવિધ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો પણ શિક્ષણ, રોજગાર અને સ્વરોજગાર વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેમનાં વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય યુવા પેઢી છે અને યુવાનોને સશક્ત કરવા દેશનાં વિકાસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અત્યારે ભારત વસ્તીજન્ય લાભનો લાભ મેળવે છે અને આ ક્ષમતાનો ફાયદો ઉઠાવવો પડશે, જેથી દેશ આગેકૂચ કરી શકે. શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, રોજગારી અને સ્વરોજગારીમાં યુવા પેઢી માટે તકોનું સર્જન કરતાં કાર્યક્રમો અને નીતિઓની તાતી જરૂર છે.

રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં જાતિગત સમાનતા અને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ મોખરે રહેશે. આ બંને બાબતો કોઈ પણ દેશનાં વિકાસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ પરિબળ છે. હકીકતમાં અત્યારે મહિલાઓનાં વિકાસને બદલે મહિલા સંચાલિત વિકાસ માટે અપીલ કરવામાં આવી છે. નવજાત શિશુઓની સારસંભાળ, ગર્ભાવસ્થા, સ્તનપાન કરાવતી મહિલાઓનાં પોષણની સારસંભાળ વગેરે વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનો અમલ થઈ રહ્યો છે. અત્યારે દરેક ક્ષેત્રમાં – પછી એ સશસ્ત્ર દળો હોય, મેડીસીન હોય, ફાઈનાન્સ હોય તથા ઓટો રિક્ષા, બસોનું ડ્રાઇવિંગ હોય કે પાયલોટ હોય એવા પુરુષોનું વર્ચસ્વ ધરાવતા ક્ષેત્રોમાં પણ મહિલાઓ નોંધપાત્ર કામગીરી કરી રહી છે. કોઈ પણ દેશનાં વિકાસ માટે શિક્ષણ, બાળવિકાસ અને વયોવૃદ્ધો માટે જીવનને સરળ બનાવવાનાં ક્ષેત્રોમાં વિકાસ અન્ય એક મહત્ત્વપૂર્ણ માપદંડ છે.

રાષ્ટ્રપિતાએ યથાર્થપણે કહ્યું હતુંઃ ''જ્યારે તમે કોઈ પણ પગલું ભરો કે કામ કરો, ત્યારે તમારી જાતને એક પ્રશ્ન પૂછજો કે એનાથી દરિદ્રનારાયણ અને નબળામાં નબળાં માણસને કોઈ લાભ થશે. તમારે હંમેશા તમારી સામે દરિદ્રનારાયણનો ચહેરો યાદ કરવાનો છે.'' આ શબ્દો વિકાસનો સાચો મર્મ સમજાવી જાય છે, સંપૂર્ણ વિકાસનો અર્થ સમજાવે છે. આ જ શબ્દો તમામ વિકાસલક્ષી નીતિઓનાં પાયામાં હોવા જોઈએ.

નાણાકીય પ્રણાલીનુ મજબૂતીકરણ

જે ડી અગરવાલ

નાણાકીય સમાવેશીતા એટલે વ્યક્તિઓ અને વિવિધ વ્યવસાયને પોસાય તેવા દરે નાણાકીય પેદાશો અને આર્થિક વ્યવહારો, ચુકવણીઓ, બચતો, ધિરાણ, પેન્શન અને વીમા જેવી સુવિધાઓ મળી રહે. નાણાકીય સમાવેશીતા એ નબળા વર્ગો અને ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોને પોસાય તેવા ખર્ચે સમયસર અને પૂરતુ ધિરાણ મળી રહે તેની ખાતરી રાખવાની પ્રક્રિયા છે. 'પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના'માં આવા ૩૪.૦૩ કરોડ બેંકના ખાતાઓ ખોલવામાં આવ્યા છે.

ઓછી આવક ધરાવતા, દયાજનક સ્થિતિમાં જીવતાં અને નબળાં જૂથોને જરૂરી ધિરાણ પૂરતા પ્રમાણમાં અને પોસાય તેવા દરે મળી રહે તેવી ખાતરી રાખવામાં આવે તેવી નાણાકીય સમાવેશીતાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. જેમની પહોંચ નથી તેવા સીમાંત લોકો સુધી પહોંચવા માટે નાણાકીય વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવામાં આવી છે.

આર્થિક વ્યવહારો, ચુકવણીઓ, બચતો, ધિરાણ પેન્શન અને વીમા સહિતની વિવિધ નાણાકીય યોજનાઓ વ્યક્તિઓ અને વિવિધ બિઝનેસને પોસાય તે રીતે નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સેવાઓ મળતી થાય તેને નાણાકીય સમાવેશીતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નાણાકીય સમાવેશીતામાં એ બાબતની ખાતરી રાખવામાં આવે છે કે નીચે દર્શાવેલી બાબતોમાં વૃદ્ધિ દ્વારા નાણાકીય ઊંડાણ પ્રાપ્ત કરવામા આવેઃ

- જીડીપી સાથે થાપણોનો ગુણોત્તર
- નાણાકીય સંસ્થાઓ અને બેંકોની સંખ્યા
- દર હજાર વ્યક્તિએ ખાતાઓની સંખ્યા
- દર ૧ લાખ પુખ્ત વ્યક્તિઓની વસ્તી દીઠ બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા
- પૂરતુ બજાર મૂડીકરણ
- બેંકમાં ખાતા ધરાવતા લોકોની ટકાવારી
- ક્રેડિટ લાઈનમાં નાની કંપનીઓની ટકાવારી
- વ્યાજનો ચોખ્ખો માર્જીન વગેરે

નાણાકીય સમાવેશીતામાં વ્યવસ્થા તંત્રની કુલ અસ્કયામતોને ધ્યાનમાં લેવાની, નફાકારકતાની, મૂડી પર્યાપ્તતાનો ગુણોત્તર જાળવવાની, મોટી વધઘટ અને દયાજનક સ્થિતિ નિવારવાની બાબતોનો સમાવેશ પણ કરવામાં આવે છે. તેનાથી એસેટના ગુણોત્તરમાં સુધારો, પ્રવાહિતા અને કિંમત તથા કમાણીના ગુણોત્તર વગેરેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

નાણાકીય સમાવેશીતામાં નાણાકીય વ્યવસ્થા સુધી પહોંચીને લોકોને નાણાકીય અને ભૌતિક અસ્કયામતોના નિર્માણની સુવિધા પૂરી પાડવાનો, તેમના શિક્ષણ, આરોગ્ય અને વિવિધ બિઝનેસ માટે ધિરાણ મેળવવાનો અને અપેક્ષિત ન હોય તેવી તાકિદની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તથા મોટી ઉંમરે બચાવવાનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સમાવેશીતામાં વિવિધ નાણાકીય સેવાઓનો સમાવેશ કરાય છે કે જે સમયે મૃત્યુ અથવા તો રોજી રળનારને અકસ્માતમાં સુરક્ષા તથા મોટી ઉંમરે સુરક્ષાનું આવરણ પૂરું પાડવાનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય સમાવેશીતાનો અર્થ બહેતર પારદર્શિતા, રોકડ વ્યવહારોનું હિસાબી વ્યવહારોમાં રૂપાંતર, બેંકિંગ વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવાનો અને ધિરાણ સર્જનની પ્રક્રિયા, કાળા નાણાં અને ભ્રષ્ટાચારમાં ઘટાડો તથા સામાન્ય માનવીને દેશના સાધન સ્રોતોમાં સમાન હક્કનો લાભ આપવાનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સમાવેશીતાથી બેંકોમાં

થાપણો તરીકે રોકાણ, વીમા પ્રોડક્ટસમાં યોગદાન, શેર બજાર અને અન્ય નાણાકીય સાધનોમાં સામેલગિરી દ્વારા નાણાકીય વ્યવસ્થા, સાધનો અને નાણાકીય અસ્કયામતો વગેરેમાં કાર્યક્ષમતા અને સ્થિરતાનો અવ્યક્ત ભય નિવારવાનો સમાવેશ થાય છે.

એક એવો અંદાજ મૂકવામાં આવે છે કે દુનિયાભરમાં ૧.૭ અબજ જેટલા પુખ્ત વયના લોકો છે, એટલે કે ૩૧ % પુખ્ત વયના લોકો એવા છે કે જેમને પાયાના આર્થિક વ્યવહારો માટે ખાતાઓ નથી અને નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા આપવામાં આવતા લાભથી વંચિત રહે છે. ભારતની ૨૦.૧ % વસ્તી બેંકમાં ખાતા ધરાવતી નથી.

ભારત સરકાર અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ નીચે મુજબના પ્રયાસો હાથ ધર્યા છે:

- નો-ફ્રીલ ખાતાઓ
- બચત ખાતાઓમાં ઓવર ડ્રાફ્ટની સુવિધા
- બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટ (BC)/ બિઝનેસ ફેસિલીટેટર (BF) મોડલ
- કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ (KCC) / જનરલ ક્રેડિટ કાર્ડ (GCC) માર્ગ રેખાઓ
- શાખાઓના વિસ્તરણની ઉદાર નીતિ
- ટેકનોલોજી પ્રોડક્ટ્સ અને સેવાઓ રજૂ કરવી
- પ્રિ-પેઈડ કાર્ડ, મોબાઈલ બેંકિંગ વગેરેથી રીજનલ રૂરલ બેંક્સ/ સહકારી બેંકોને વીમા અને નાણાકીય પ્રોડક્ટસ વેચવાની છૂટ
- નાણાકીય સાક્ષરતા કાર્યક્રમો
- કોર બેંકીંગ સિસ્ટમ (CBS)
- નેશનલ ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર (NEFT)
- નેશનલ ઈલેક્ટ્રોનિક ક્લિયરીંગ સેવા (NECF)
- તાત્કાલિક ચુકવણીની સેવા (IMPS)
- આધાર આધારિત ચુકવણી પદ્ધતિ (AIPS) વગેરે

પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજનાથી ઝીરો બેલેન્સ ધરાવતા ખાતાઓ દ્વારા લોકોને આર્થિક વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાની નાણાકીય સમાવેશીતા ગણવામાં આવે છે. તા.૨૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯ની સ્થિતિએ લોકોને સરકારી યોજનાઓનો લાભ અપાવતાં ૩૪.૦૩ કરોડ બેંકનાં ખાતાં ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. આ લોકોમાં આશરે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોના આશરે ૨૦.૧૪ કરોડ લોકોનો સમાવેશ થતો હતો.

પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજનાના માધ્યમથી નીચે મુજબની વિવિધ નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે :

- બેંકના બચત ખાતા તરીકે પાયાની સુવિધાની ઉપલબ્ધી
- જરૂરિયાત આધારિત ધિરાણની સુવિધા
- બહાર ગામ નાણાં મોકલવાની સુવિધા
- વંચિત વર્ગોને એટલે કે ખાસ કરીને નબળા વર્ગો અને ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોને

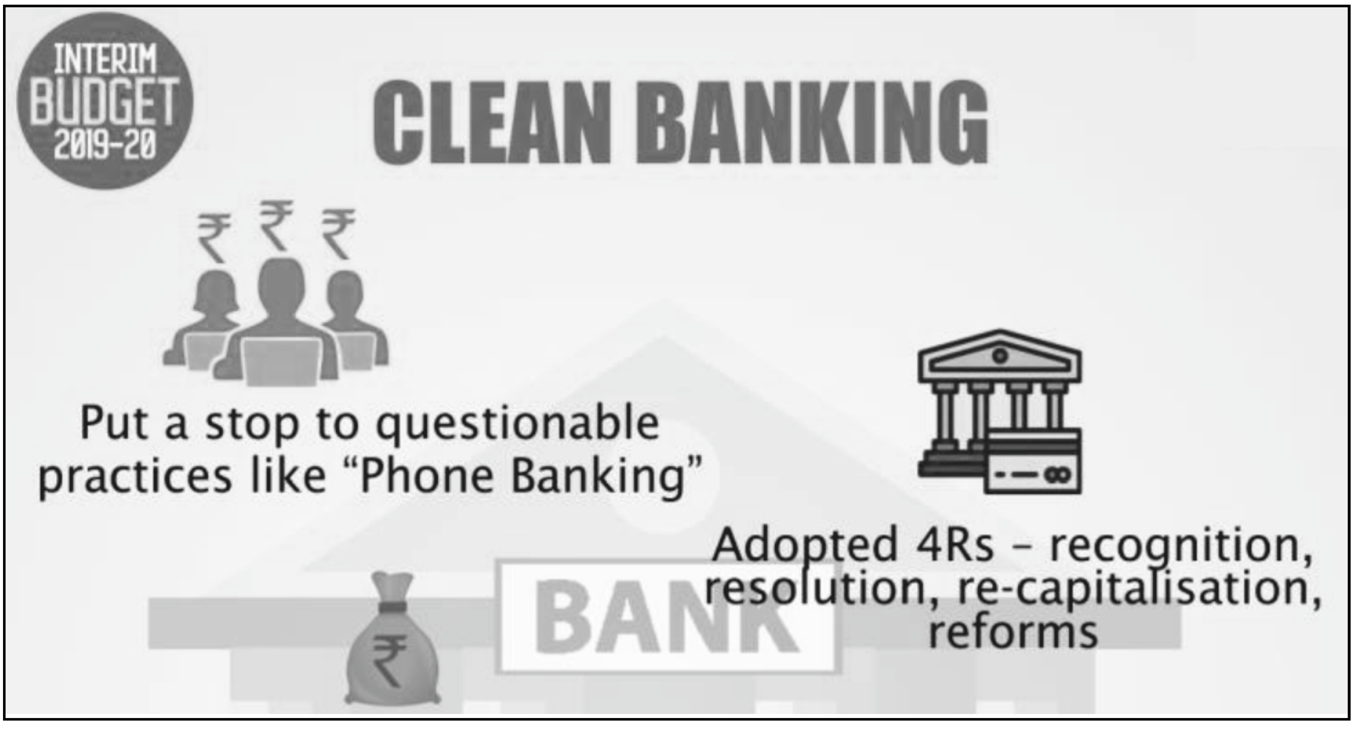

વીમા અને પેન્શનની સુવિધા

■ થાપણો ઉપર વ્યાજ

■ રૂ.એક લાખ સુધીની અકસ્માત વીમાની સુવિધા

■ લઘુત્તમ બેલેન્સ રાખવાની જરૂરિયાત નહી

■ રૂ.૩૦,૦૦૦ સુધીનુ જીવન વીમાનું આવરણ

■ ૬ માસ પછી ઓવરડ્રાફટની સુવિધા

■ પેન્શન, વીમા પ્રોડકટ્સ, રૂપે ડેબિટ કાર્ડની સુવિધા

■ પરિવાર દીઠ એક ખાતાને રૂ.૫,૦૦૦ સુધીની ઓવરડ્રાફટ સુવિધા

મુદ્રા યોજનાઃ

આ યોજનાનો ઉદ્દેશ રોજગાર નિર્માણ અને ગરીબ અને નાના ઉદ્યોગસાહસિકોને રૂ.૧૦ લાખ સુધીનું ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરીને સ્ટાર્ટ-અપ્સની વ્યવસ્થાને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. આવી યોજનાઓમાં અટલ પેન્શન યોજના, પ્રધાન મંત્રી સુરક્ષા બીમા યોજના, પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ બીમા યોજનાઓના દ્વારા સુરક્ષા પૂરી પાડવાનો સમાવેશ થાય છે.

નોટબંધી, જીએસટી, ડિજિટાઈઝેશન, ઈન્ટરનેટ બેંકીંગ અને મોબાઈલ બેંકીંગ મારફતે ૧.૫ લાખ પોસ્ટ ઓફિસોનુ પેમેન્ટ બેંકોમાં રૂપાંતર કરીને દૂર દૂર ના વિસ્તારો સુધી પહોંચવામાં આવ્યું છે અને આ ઉપરાંત ૧૧ પેમેન્ટ બેંકને મંજૂરી આપીને નાણાકીય વિકાસની પ્રક્રિયાને સમાવેશ બનાવવામાં આવી છે.

કેન્દ્ર સરકારના વર્ષ ૨૦૧૯ના બજેટમાં નાણાકીય સમાવેશીતા સંબંધી પાસાં

■ પ્રધાનમંત્રી કિસાન સન્માન નિધી યોજના હેઠળ ૧૨ કરોડ ખેડૂતોને આવકમાં વાર્ષિક રૂ. ૬,૦૦૦ની સીધી સહાય સીધી તેમના બેંકના ખાતામાં જમા થશે.

■ ૧૦ કરોડ શ્રમિકો અથવા કામદારો માટે પ્રધાનમંત્રી શ્રમ યોગી માન ધન

■ કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ યોજનાનું પશુપાલનના વ્યવસાય માટે વિસ્તરણ

■ વ્યાજદરમાં રાહત

■ જે લોકો દયનીય અને સીમાંત હાલતમાં જીવન જીવી રહ્યાં છે તેમને માટે ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરવા ખાનગી ક્ષેત્રનુ ધિરાણ

■ ખેતી અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ માટે ખેડૂતોને નાની રકમનાં ધિરાણો

■ માઈક્રો, નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગસાહસિકો, ગરીબ લોકોને આવાસ માટે, શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓને તથા અન્ય ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોને સહાય

■ સીધી બેંકના ખાતામાં સ્કોલરશિપ્સની તબદીલી

■ જો વ્યક્તિની આવક રૂ. ૫ લાખ હોય તો આવક વેરામાંથી મુક્તિ (વેરો નહિ ભરવો પડે)

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અગ્રતા ધરાવતાં ક્ષેત્રોને ધિરાણ(PSL) વ્યવસ્થાને સમર્થન વડે નાણાકીય સમાવેશીતાની ઝુંબેશને ટેકો પૂરો પાડી રહી છે અને સમાજના દયનીય હાલતમાં જીવતા લોકો કે જેમના ધિરાણ પાત્ર નહી માનવાને કારણે ધિરાણથી વંચિત રહ્યા છે તેમને ધિરાણ ઉપલબ્ધ બને તેવું ઈચ્છે છે.

વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોએ તેમના કુલ ધિરાણની ૩૯.૩ % જેટલો હિસ્સો એટલે કે આશરે ૨૦,૭૨૩ અબજ રૂપિયા અગ્રતા ધરાવતાં ક્ષેત્રોને પૂરા પાડ્યા છે. ખાનગી ક્ષેત્રને અપાયેલુ ધિરાણ અંદાજે ૮૦૪૬ અબજ રૂપિયા અથવા તો તેમના કુલ ધિરાણના ૪૦.૮ % હતુ. વિદેશી બેંકોએ વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં કરેલુ ધીરાણ ૧૪૦૨ અબજ અથવા તો કુલ ધિરાણના ૩૮.૩ ટકા જેટલુ છે.

રિઝર્વ બેંક આફ ઈન્ડીયા દ્વારા બેંકોને એવી સલાહ આપવામાં આવી છે કે તેમણે તેમનાં કેન્દ્રોની સંખ્યા (શાખાઓ તથા બેંક કોરસપોન્ડન્ટસ) થાપણનાં બેઝિક બચત ખાતાં, આ ખાતાંને અપાયેલી ઓવરડ્રાફટની સુવિધા, કિસાન ક્રેડીટ કાર્ડ અને જીસીસી તેમજ બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટ દ્વારા-કમ્યુનીકેશન ટેકનોલોજી ચેનલ મારફતે થયેલા નાણાકીય વ્યવહારો અંગેની માહિતીની જાણ કરવી.

વિશ્વમાં નાણાકીય સમાવેશીતાને વિકાસ અને લોકોના કલ્યાણ માટેનુ મહત્વનું નિર્દેશક માનવામાં આવે છે. નાણાકીય સમાવેશીતા વધુ અસરકારક બને તે માટે ગ્રામ વિસ્તારો તથા નાનાં નગરોમાં ડિજિટલ માળખાગત સુવિધાઓની તથા ડિજિટલ સાક્ષરતાની જરૂર છે.

એક સહકર્મીથી બીજા સહકર્મી સુધી ધિરાણનુ પ્લેટફોર્મ, ધિરાણના વ્યાપમાં વધારો, અને ધિરાણ સમાવેશી સમાજની રચનાને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. ફીનટેક (ફાઇનાન્સિયલ ટેકનોલોજી) ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, સોફ્ટવેર અને મોર્ડન ટેકનોલોજીના ઉપયોગ વગેરે મારફતે સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસ્થાની ખાતરી માટે અન્ય યોજનાઓ પણ શરૂ કરવામાં આવી છે. જેમાં મોબાઈલ બેંકીંગ માટે સ્માર્ટ ફોન્સનો ઉપયોગ, ઈન્વેસ્ટીંગ સર્વિસીસ અને (રિઝર્વ બેંક દ્વારા જારી કરાયેલ) ક્રિપ્ટો કરન્સી અને બ્લોક ચેઈન વડે નાણાકીય સેવાઓ જાહેર જનતા માટે વધુ પ્રાપ્ય કરવામાં આવી છે.

નાણાકીય સાક્ષરતાની ઝૂંબેશ આક્રમક હોય અને શાળાના સ્તરેથી રજૂ કરાય તે જરૂરી છે, જેથી ખાતાઓ મારફતે નાણાકીય વ્યવહારો કરવાની સમજ જીવનપર્યંત વિકસે. જો લોકો નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સેવાઓને બહેતર રીતે સમજશે તો તેની ભૂમિકા તેમના રોજબરોજના જીવનમાં ઉભી થશે.

લેખક દિલ્હી ખાતે ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફાઈનાન્સમાં ફાઈનાન્સના પ્રોફેસર અને ચેરમેન છે.

Email: jda@iif.edu

આરોગ્ય ક્ષેત્રે વધુ સારા પરિણામો માટે માર્ગ નિર્માણ

ચંદ્રકાંત લહારિયા

વૈશ્વિક આરોગ્ય કવરેજ (યુએચસી)માં પ્રગતિ કરવા માટે આરોગ્ય અને આર્થિક વિકાસનું જોડાણ મહત્વનો તાર્કિક આધાર બની ગયો છે. દેશની રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ૨૦૧૭ (એનએચપી-૨૦૧૭)ના ભાગરૂપે ભારત યુએચસીને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. વચગાળાના કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૧૯-૨૦માં આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય માટે કુલ રૂ. ૬૩૩૭૧ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ફ્લેગશીપ આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમને કરવામાં આવેલી કુલ ફાળવણી રૂ. ૮૦૦૦ કરોડ છે અને એનએચએમએ રૂ. ૩૧,૭૪૫ કરોડ અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત કર્યા છે. લોકોનું વધુ સારુ આરોગ્ય એ સ્વાભાવિકપણે આર્થિક વૃદ્ધિ અને રાષ્ટ્રના વ્યાપક વિકાસ સાથે જોડાયેલ છે અને તેમાં યોગદાન પણ આપે છે.

વૈશ્વિક આરોગ્ય કવરેજ (યુએચસી)માં પ્રગતિ કરવા માટે આરોગ્ય અને આર્થિક વિકાસનું જોડાણ મહત્વનો તાર્કિક આધાર બની ગયો છે. દેશની રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ૨૦૧૭ (એનએચપી-૨૦૧૭)ના ભાગરૂપે ભારત યુએચસીને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે.

સરકારની જોગવાઈઓમાં સુધારણાઃ

આરોગ્યના પરિણામોને સુધારવા માટે અનેક પહેલો કરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશન (એનઆરએચએમ) અને નેશનલ શહેરી આરોગ્ય મિશન વડે જાહેર આરોગ્ય સેવાઓ માટે એક આધાર તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮માં ભારતમાં ૪૦% સૌથી વધુ ગરીબ પરિવારો માટે પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજી અને આરોગ્ય વીમાને મજબૂત કરવા માટે આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ (એબીપી)નો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. ૩૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯ સુધીમાં પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના (પીએમજેએવાય) અંતર્ગત કુલ ૬૬૦૦ આરોગ્ય અને કલ્યાણ કેન્દ્રો (એચડબ્લ્યુસી)ને કાર્યરત કરવામાં આવ્યા છે. તે અંતર્ગત અંદાજે ૧૦ લાખ લાભાર્થીઓએ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડની કિંમતની સારવાર પ્રાપ્ત કરી છે.

ભારતીય રાજ્યો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી પહેલોઃ

■ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૭માં તમિલનાડુએ યુએચસી પાયલોટ કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો હતો કે જ્યાં વધુ સારી માળખાગત સુવિધા, વધારાના આરોગ્ય કામદારો, દવાઓનો પુરવઠો અને ડાયગ્નોસ્ટીક્સ સાથે ત્રણ જીલ્લાઓના ત્રણ બ્લોકસમાં ૬૭ પેટા કેન્દ્રો ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮માં એક સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન દસ્તાવેજે એ બાબત નોંધી હતી કે આ પહેલના લીધે દર્દીઓની હાજરીમાં વધારો અને દર્દીઓ દ્વારા ખિસ્સા બહારના ખર્ચા (આઉટ ઓફ પોકેટ)માં ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. આ જ દ્રષ્ટિકોણ હવે અન્ય જીલ્લાઓમાં પણ અમલમાં મુકવામાં આવી રહ્યો છે. આ રાજય ઝડપી ગતિએ એચડબ્લ્યુસીની સ્થાપના કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યું છે.

■ કેરલાએ પારિવારિક આરોગ્ય કેન્દ્રો (એફએચસી)ની સ્થાપના કરીને પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજીમાં પરિવર્તન લાવી રહ્યું છે.

■ રાજસ્થાન પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં સુધારો કરી રહ્યું છે.

■ દિલ્હીમાં 'મહોલ્લા કે કમ્યુનીટી ક્લીનીક્સ' અને તેલંગાણામાં 'બસ્તી દવાખાના' એ નવા

મોડલ તરીકે બહાર આવી રહ્યા છે.

પીએમજેએવાયએ વધારાની વસ્તીને કવરેજમાં આવરી લેવા માટે રાજ્યોને મંચ પૂરું પાડ્યું છેઃ

■ ઉત્તરાખંડે સમગ્ર રાજ્યને આવરી લેવા માટે 'અટલ આયુષ્માન ઉત્તરાખંડ યોજના' શરૂ કરી છે.

■ 'હિમકેર' અંતર્ગત હિમાચલ પ્રદેશ પણ વધારાની વસ્તીને પ્રીમીયમના પ્રિ-પેમેન્ટ ઉપર પીએમજેએવાયની જેવી જ યોજના પૂરી પાડી રહ્યું છે.

■ અન્ય રાજ્યોમાં મેઘાલય, કર્ણાટક, છત્તીસગઢ અને પંજાબે પણ આ કવરેજ વધારાની વસ્તીને પહોંચાડ્યું છે.

આરોગ્ય સેવાઓને મજબૂતીઃ

આરોગ્યના પરિણામોમાં સુધારા માટે તમામ નાગરિકોને પ્રોત્સાહક, અટકાયતી, ઉપચારાત્મક, ડાયગ્નોસ્ટીક અને પુનર્વસન આરોગ્ય સેવાઓ માટેની જોગવાઈઓની જરૂર પડે છે. ખાનગી ક્ષેત્ર મોટાભાગની (૭૫% આઉટ-પેશન્ટ અને ૬૫% ઈન-પેશન્ટ) આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડે છે (એનએસએસઓ ૨૦૧૪). ખાનગી ક્ષેત્રના પ્રોત્સાહનો એ વસ્તીની આરોગ્યની જરૂરિયાતો કરતા જુદી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. ખાનગી ક્ષેત્ર મોટાભાગે બીમાર લોકોની સંભાળ પર, ક્યુરેટીવ સેવાઓની જોગવાઈઓ અને જોખમ તંત્ર એ ઉપચાર કેન્દ્રી બને એના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

આ જ કારણસર તમામ પ્રકારની આરોગ્યને લગતી સેવાઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી સરકારના માથે રહે છે. એનએચપી ૨૦૧૭માં ઓળખવામાં આવ્યા અનુસાર ભારતમાં જાહેર આરોગ્ય સેવાઓમાં થતા ખર્ચમાં તીવ્ર વધારો કરવાની જરૂર છે. વધુમાં, તમામ રાજ્યો દ્વારા જાહેર આરોગ્ય વ્યવસ્થા કેડરની સ્થાપના કરવા માટેની જરૂર છે.

સરકારનો ખર્ચ વધારવોઃ

વૈશ્વિક સ્તરે જીડીપીના પ્રમાણમાં સ્વાસ્થ્ય પર સરેરાશ સરકારી ખર્ચ આશરે ૫% છે અને સરકારના બજેટના સંદર્ભમાં તે ૧૦% જેટલો છે. ભારતમાં આરોગ્ય ઉપરનો સરકારી ખર્ચ જીડીપીના ૧.૧૫% અને સરકારી બજેટના ૪%ની નજીક છે. ભારતમાં આરોગ્ય ઉપર માથાદીઠ સરકારનો ખર્ચ ૨૦૧૪-૧૫માં કુલ રૂ. ૩૮૨૬ના માથાદીઠ આરોગ્ય ખર્ચના રૂ. ૧૧૦૮ હતો (આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય, ૨૦૧૬).

એનએચપી ૨૦૧૭એ નીચેના પ્રસ્તાવો મુક્યા છેઃ

અ) ૨૦૨૫ સુધીમાં સરકારનું ભંડોળ જીડીપીના ૨.૫% જેટલું વધારવું

બ) ૨૦૨૦ સુધીમાં રાજ્યોએ આરોગ્ય ઉપરના તેમના બજેટના ૮% ખર્ચ કરવોઃ મોટાભાગના રાજ્યો આશરે ૫% ખર્ચે છે.

આરોગ્ય ખર્ચમાં કેન્દ્રથી રાજ્ય સરકારનો હિસ્સો અંદાજે ૧:૨ છે તે જોતા બંને પક્ષ દ્વારા બજેટની ફાળવણી વધારવાની જરૂર છે.

અંતરિમ કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૧૯-૨૦:

આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય માટે કુલ રૂ. ૬૩,૩૭૧ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ફ્લેગશીપ આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમને કરવામાં આવેલી કુલ ફાળવણી રૂ. ૮૦૦૦ કરોડ છે અને એનએચએમએ રૂ. ૩૧,૭૪૫ કરોડ અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત કર્યા છે (ટેબલ).

હરિયાણામાં એક નવા એઈમ્સની દરખાસ્ત મુકવામાં આવી છે અને આ રીતે ભારતમાં કુલ એઈમ્સની સંખ્યા ૨૨ થઇ ગઈ છે. ૨૦૩૦ સુધીમાં ભારત માટેના વિઝન અંતર્ગત 'તંદુરસ્ત ભારત'ને ૧૦ પાસાઓમાંના એક પાસા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે.

કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૧૯-૨૦માં થયેલો વધારો એ ૨૦૧૮-૧૯માં સુધારેલા અંદાજ ઉપર અંદાજે ૧૩% જેટલો છે. આરોગ્ય માટે સરકારી બજેટમાં થયેલ વધારાનો મોટો ભાગ એ અવારનવાર વાર્ષિક આર્થિક વૃદ્ધિ; વસ્તી વૃદ્ધિ અને ફુગાવાના દર (ઈનફ્લેશન રેટ)

વડે સંતુલિત થઈ જાય છે. આથી, એનએચપી ૨૦૧૭ના લક્ષ્યાંકને પ્રાપ્ત કરવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંનેએ આગામી ૫-૬ વર્ષ માટે દર વર્ષે આરોગ્યને લગતી ફાળવણીમાં આશરે ૨૦%થી ૨૫%નો વધારો કરવો પડશે.

આગળનો માર્ગ:

■ **પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજી (પીએચસી)ને પ્રથમ સ્થાન પર મુકો:** પીએચસી ઉપરનો સરકારી ખર્ચ એ આરોગ્યની સેવાઓને અસરકારક બનાવે છે અને ખર્ચ ઘટાડે છે. ભારતમાં અંદાજે ૧૯૨૦૦૦ પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજી સુવિધાઓના વર્તમાન નેટવર્ક વડે કુલ સેવાઓમાંથી માત્ર ૧૦% આઉટ-પેશન્ટ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે (માતા અને બાળકના આરોગ્યની સેવાઓ સિવાય). પીએચસી સીસ્ટમ એ આરોગ્યની જરૂરિયાતોના ૮૦% ની વ્યવસ્થા કરી શકે છે.

■ **માત્ર 'રાષ્ટ્રીય કવરેજ' ઉપર ધ્યાન ના આપીને નાણાકીય સુરક્ષા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવું:** વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં આરોગ્ય વીમા યોજના અંતર્ગત આશરે ૨૨-૨૫% વસ્તીને આવરી લેવામાં આવી હતી. રાજ્યની ચોક્કસ યોજના દ્વારા પુરક એવી પીએમજેએવાય એ આ કવરેજને વસ્તીના આશરે ૫૫% સુધી વધારવાની સંભાવના છે. નીતિ આયોગના આયોજને વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં આરોગ્ય વીમાના આ કવરેજને વસ્તીના ૭૫% સુધી આવરી લેવાની દરખાસ્ત મૂકી છે. ભારત વડે એવા વ્યવસ્થા તંત્રને અમલીકૃત કરવાની જરૂર છે કે જ્યાં આરોગ્ય વીમા યોજના સાથેનું કવરેજ એ આપત્તિસમયના ખર્ચા અને ખિસ્સા બહારના ખર્ચા (ઓઓપીઈ) તે બંનેને ઘટાડશે.

■ **ભારતીય રાજ્યો નેતૃત્વ અને નવીનીકરણના રસ્તે:** ભારતીય બંધારણ અનુસાર આરોગ્ય એ રાજ્યનો વિષય છે. નેશનલ હેલ્થ મિશન (એનએચએમ)માંથી મળેલા અનુભવે એ બાબત દર્શાવી છે કે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સંચાલિત પહેલો એ માત્ર માર્ગદર્શક અને ઉત્પ્રેરક બની શકે છે. વાસ્તવિક અસર એ રાજ્ય સરકારો દ્વારા કરવામાં આવેલ નેતૃત્વ ઉપર આધારિત છે. રાજ્યો દ્વારા વધુ મજબૂત કાર્યશીલતા અને માલિકીની જરૂર છે. રાજ્ય સરકારો દ્વારા કરી શકાય તેવા સંભવિત પહેલોની સૂચનાત્મક યાદી નીચેના કોઠામાં આપવામાં આવી છે.

વર્તમાન સમયમાં ચાલી રહેલ આરોગ્ય પહેલો ઉપર આગળ વધવા માટે રાજ્યનું નેતૃત્વ જરૂરી છે (સૂચનાત્મક યાદી):
a) પેટા જીલ્લા સ્તરની વ્યવસ્થાનો વિકાસ કરવો કે જ્યાં આરોગ્ય સેવાઓનું આયોજન કરવા માટે આયોજન એકમ બ્લોક/તાલુકા સ્તરે હોય. આ પ્રત્યેક પેટા જીલ્લા સ્તરના એકમને આરોગ્ય સેવાની જોગવાઈમાં સ્વાવલંબી બનાવવો જોઈએ.
b) વસ્તીને લગતી આરોગ્ય સેવાઓને મજબૂત બનાવવા માટે અલગથી એક જાહેર આરોગ્ય કેડરની સ્થાપના કરવી. કાળજીના તમામ સ્તર ઉપર તમામ વસ્તીને મફત દવાઓ અને તપાસ પૂરી પાડવી. આ બાબત ખાનગી આરોગ્ય કાળજીની સેવાઓ લઈ રહેલા લોકો સુધી પણ વિસ્તારી શકાય તેમ છે. આરોગ્ય માટે માનવ સંસાધનની ઉપલબ્ધતાની ખાતરી કરવા માટે વ્યાપક સુધારા થવા જોઈએ જેમાં ડોક્ટર, નર્સ અને પેરામેડીકલ સ્ટાફની સરેરાશ ૧:૩:૬ની હોવી જોઈએ.
c) શહેરી વિસ્તારોમાં પીએચસીની વ્યવસ્થા નબળી છે. શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સહયોગ માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની અને પહેલો લેવાની જરૂર છે.
d) વર્તમાન બીજા અને ત્રીજા સ્તરની સામાજિક આરોગ્ય વીમા યોજનાઓને આઉટ પેશન્ટ કન્સલ્ટેશન અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજી સેવાઓ સાથે જોડવી.
e) બીજા અને ત્રીજા સ્તરના દવાખાનામાં દાખલ થવા માટે સંભવિત આરોગ્ય વીમા/ બાહેંધરી કાર્યક્રમો માટે એક માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવી જેમાં નિર્ધારિત સમયમર્યાદાની અંદર ૮૦%ની વસ્તી સુધી કોઈ નાણાકીય કેપ ના હોય. ગરીબ ના હોય તેવા લોકો પાસેથી યોગદાન માંગી શકાય. લક્ષ્ય નાણાકીય સુરક્ષા ઉપર હોવું જોઈએ, રાષ્ટ્રીય કવરેજ ઉપર નહિ.

સારાંશ:

લોકોનું વધુ સારુ આરોગ્ય એ સ્વાભાવિકપણે આર્થિક વૃદ્ધિ અને રાષ્ટ્રના સમગ્રલક્ષી વિકાસ સાથે જોડાયેલ છે અને તેમાં યોગદાન પણ આપે છે. આરોગ્ય એ લોકો અને સરકાર વચ્ચેનો એક સામાજિક કોન્ટ્રાક્ટ છે. વૈશ્વિક આરોગ્ય કવરેજમાં આગળ વધવા ઉપર ચાલી રહેલો વૈશ્વિક વાર્તાલાપ એ તમામ સ્તર ઉપર સરકારો માટે એક તક છે કે તેઓ આરોગ્ય ઉપર સરકારી ખર્ચ વધારી શકે અને નાણાકીય સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે એક માળખું તૈયાર કરી શકે. ભારત જેવા સમવાય તંત્રમાં રાજ્યોએ વધુ જવાબદારીઓ લેવાની અને વર્તમાન અથવા ચાલી રહેલી પહેલો ઉપર આગળ કામ કરવાની જરૂર છે. વધુ સારા આરોગ્યને લગતા પરિણામો મેળવવા માટે નવો માર્ગ ખેડવાની અને સાથે સાથે ભારતમાં સંતુલિત ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિને યથાવત જાળવી રાખવી એ ખુબ જ અગત્યનું છે.

ભારતીય કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૧૯-૨૦માં ફાળવણી

મંત્રાલય/વિભાગ/કાર્યક્રમ	૨૦૧૭-૧૮ (વાસ્તવિક)	૨૦૧૮-૧૯ (બીઈ)	૨૦૧૮-૧૯ (આરઈ)	૨૦૧૯-૨૦ (બીઈ)	% પરિવર્તન*
આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય	૫૩,૧૧૪	૫૪,૬૦૦	૫૫,૯૯૫	૬૩,૩૭૧	૧૬.૦
આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ	૫૧,૩૮૨	૫૨,૮૦૦	૫૪,૩૦૨	૬૧,૩૯૮	૧૬.૩
નેશનલ હેલ્થ મિશન કુલ	૩૧૫૨૧	૩૦૧૨૯	૩૦૬૮૩	૩૧૭૪૫	૦૫.૪
રાષ્ટ્રીય શહેરી આરોગ્ય મિશન	૬૬૪	૮૭૫	૬૭૫	૭૦૦	-૨૦.૧
આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ	-	-	૩૬૦૦	૮૦૦૦	૧૫૦.૦
આરોગ્ય અને કલ્યાણ કેન્દ્ર - ગ્રામીણ	-	-	૧૦૦૦	૧૩૫૦	૩૫.૦
આરોગ્ય અને કલ્યાણ કેન્દ્ર - શહેરી	-	-	૨૦૦	૨૫૦	૨૫.૦
એચડબ્લ્યુસી કુલ	-	-	૧૨૦૦	૧૬૦૦	દ્દછ
પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના	-	-	૨૪૦૦	૬૪૦૦	દ્દછ
આરોગ્ય સંશોધન વિભાગ	૧૭૩૨	૧૮૦૦	૧૭૪૩	૧૯૭૩	૦૯.૬
આયુષ મંત્રાલય	૧૫૩૧	૧૬૨૬	૧૬૯૩	૧૭૩૯	૦૬.૯
રાષ્ટ્રીય આયુષ મિશન	૪૭૯	૫૦૫	૫૦૫	૫૦૬	૦૦.૦
મહિલા અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલય	૨૦,૩૯૬	૨૪,૭૦૦	૨૪,૭૫૯	૨૯,૧૬૫	૧૮.૦
કુલ આઈસીડીએસ	૧૯૨૩૪	૨૩૦૮૮	૨૩૩૫૭	૨૭૫૮૪	૧૯.૫
આંગણવાડી સેવાઓ (અગાઉની કેન્દ્રીય આઈસીડીએસ)	૧૫૧૫૫	૧૬૩૩૫	૧૭૮૯૦	૧૯૮૩૪	૨૧.૪
રાષ્ટ્રીય પોષણ મિશન (આઈએસએસએનઆઈપી સહીત)	૮૯૩	૩૦૦૦	૩૦૬૧	૩૪૦૦	૧૩.૩
પ્રધાનમંત્રી માતૃ વંદના યોજના	૨૦૪૮	૨૪૦૦	૧૨૦૦	૨૫૦૦	૦૪.૪
ફાર્માસ્યુટિકલ વિભાગ, કેમિકલ્સ અને ફર્ટીલાઈઝર મંત્રાલય	૨૫૨	૨૬૧	૨૧૩	૨૩૬	-૦૯.૬
જન ઔષધી યોજના	૪૮	૮૪	૪૨	૪૭	-૪૪.૦
પર્યાવરણ, વન અને જળવાયું પરિવર્તન મંત્રાલય	૨૬૨૬	૨૬૭૫	૨૬૭૫	૩૧૭૫	૧૮.૭
જળવાયુ પરિવર્તન એક્શન પ્લાન	૨૭	૪૦	૪૦	૪૦	૦૦.૦

પ્રદુષણ ઉપર નિયંત્રણ	-	-	૦૫	૪૬૦	NA
પેટ્રોલીયમ અને કુદરતી વાયુ મંત્રાલય	૩૩,૧૯૨	૩૧૧૦૦	૩૨૪૬૫	૪૨૯૦૧	-૩૮.૦
ગરીબ પરિવારોને એલપીજીના જોડાણો	૨૨૫૨	૩૨૦૦	૩૨૦૦	૨૭૨૪	-૧૪.૯
પીવાનું પાણી અને સ્વચ્છતા મંત્રાલય	૨૩૯૩૯	૨૨૩૫૬	૧૯૯૯૩	૧૮૨૧૬	-૧૮.૫
સ્વચ્છ ભારત મિશન – ગ્રામીણ	૧૬૮૮૮	૧૫૩૪૩	૧૪૪૭૮	૧૦૦૦૦	-૩૪.૮
આવાસ અને શહેરી બાબતોનું મંત્રાલય	૪૦૦૬૧	૪૧૭૬૫	૪૨૯૬૫	૪૮૦૩૧	૧૫.૦
સ્વચ્છ ભારત મિશન – શહેરી	૨૫૩૯	૨૫૦૦	૨૫૦૦	૨૭૫૦	૧૦.૦
એસબીએમ – કુલ (ગ્રામીણ + શહેરી)	૧૯૪૨૭	૧૭૮૪૩	૧૬૯૭૮	૧૨૭૫૦	-૨૮.૫

વિશેષ નોંધઃ ભારતીય રૂપિયામાં તમામ રકમ કરોડમાં છે; બીઈઃ બજેટ અંદાજ; આરઈઃ સુધારેલ અંદાજ; આઈસીડીએસઃ સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ; આઈએસએસએનઆઈપીઃ આઈસીડીએસ વ્યવસ્થા મજબૂતી અને પોષણ સુધારા કાર્યક્રમ.

*પરિવર્તન એ બીઈ ૨૦૧૮-૧૯ અને બીઈ ૨૦૧૯-૨૦ (વચગાળાનું બજેટ) વચ્ચેની સરખામણી છે.

એનએઃ નોટ એપ્લીકેબલ, જ્યાં પણ બીઈ ઉપલબ્ધ ના હોય.

સંદર્ભોઃ

૧) ભારત સરકાર (૨૦૧૮). નીતિ આયોગ ૫ વર્ષ વ્યુહાત્મક આયોજન, નીતિ આયોગ ૨૦૧૮-૨૨. નવી દિલ્હી.

૨) ભારત સરકાર (૨૦૧૭). રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ૨૦૧૭. એમઓએચએફડબ્લ્યુ.

૩) ભારત સરકાર (૨૦૧૬). રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય ખાતાઃ ભારત ૨૦૧૪-૧૫ માટેના અંદાજો. એમઓએચએફડબ્લ્યુ.

૪) લહારીયા સી (૨૦૧૮). ભારતમાં આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ અને વૈશ્વિક ભારત કાર્યક્રમ. ભારતીય પીડીયાટ્રીક્સ; ૫૫; ૪૯૫-૫૦૬.

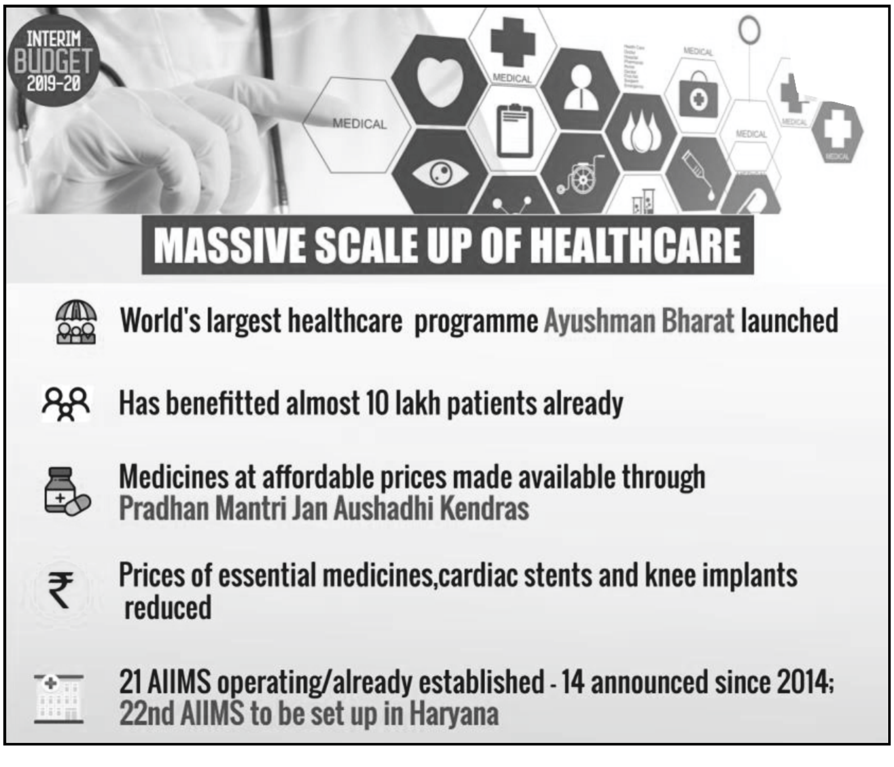

લેખક નવી દિલ્હી ખાતે આવેલ વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંગઠનમાં રાષ્ટ્રીય પ્રોફેશનલ અધિકારી છે.

E-mail: lahariyac@who.int

વિકાસ માટે યુવાશક્તિનો માર્ગ મોકળો કરવો

જતીન્દર સિંઘ

ભારતના યુવકો, સામાજિક- આર્થિક વિકાસ અને તકનીકી સંશોધન માટે અત્યંત મહત્વના ઉત્પ્રેરક છે. તમામ વર્ગોના યુવકોને શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તકો સમાન પ્રમાણમાં મળી રહે એ માટે એમને પુરતી તકો તેમજ કાર્યક્રમો પૂરા પાડવા એ દેશના ખાનગી તથા જાહેર ક્ષેત્ર અને નાગરિકોની - સમાજની સામૂહિક જવાબદારી છે. આપણી વસ્તી વિષયક વિશિષ્ટતાનો લાભ, એનો ફાયદો મેળવવા માટે સર્વસમાવેશક વૃદ્ધિ અને ટકાઉ વિકાસ મુખ્ય આધાર છે.

યુવકો કોઈપણ રાષ્ટ્રની વસ્તીનો સૌથી ગતિશીલ હિસ્સો કે વર્ગ છે. આ વર્ગનો વિકાસ અને સશક્તિકરણ વિકાસ - વૃદ્ધિનું નિર્માણ કરે છે. યુવકોને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ, કૌશલ્ય અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તકો, એકંદરે સામાજિક - આર્થિક વિકાસ માટેનો માર્ગ મોકળો કરે છે. ભારત વિશ્વનું સૌથી યુવા રાષ્ટ્ર છે. યુવા વર્ગની પૂરેપૂરી સંભવિત શક્તિ બહાર આવે એ રીતે એનો વિકાસ કરવાથી ભારત વૈશ્વિક આર્થિક સત્તા અને શક્તિનો સમૂહ બનશે.

ભૌગૌલિક, વસ્તીવિષયક અને સામાજિક વિવિધતા સર્વ સમાવેશક વિકાસ માટે અનેક પડકારો ઉભા કરે છે. સુમાહિતગાર યુવકો તકો ઝડપી લઈ એમની મહત્વાકાંક્ષાને આગળ ધપાવી શકે છે. પરંતુ આદિવાસીઓ, વિકલાંગો અને ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો જેવા સીમાંત વર્ગો તકોથી વંચિત રહી જાય છે.

કેન્દ્ર તેમજ રાજય સરકારોની વિવિધ યોજનાઓ મારફત થયેલા સુધારાએ લાભોથી વંચિત વર્ગોના યુવકો માટે શિક્ષણ તેમજ રોજગારી મેળવવા માટેની તકો પૂરી પાડી છે. સુગમતાથી પ્રાપ્ત ઈન્ટરનેટ, મીડિયા અને માહિતી એમને સ્વનિર્ભર બનાવે છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતાની નવી લહેર યુવકોની અપેક્ષા પરિપૂર્ણ કરવામાં અગ્રદૂત બની છે. ખાનગી ક્ષેત્રએ કંપનીની સામાજિક જવાબદારી અંગેની જોગવાઈઓ મારફત સમાજના કચડાયેલા, પછાત વર્ગના યુવકોના શિક્ષણ તથા કૌશલ્ય પ્રદાન માટે અનેકવિધ યોજનાઓ શરૂ કરી છે.

ડિજિટલ સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ, સામાજિક અને જીવન ગુજારાના સમાવેશ માટેનું એક ઉગમસ્થાન બન્યું છે. નવવિકસીત ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી અને આઈટી આધારિત સેવાઓનું વિવિધ કાર્યક્રમોમાં સંયોજન થવાથી જે યુવકો યોગ્ય અને સમયસરની માહિતીથી અજાણ - વંચિત હતા એ યુવકો હવે મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડાયા છે. નવીન, ઝડપથી વિકસતી ટેકનોલોજી જેવી કે, આર્ટિફિશીઅલ ઈન્ટેલિજન્સ (એઆઈ), ઈન્ટરનેટ ઓફ થીંગ્સ (આઈઓટી), ૩-ડી પ્રિન્ટીંગ, ઓટોમેશન, રોબોટિક્સ વગેરે કૌશલ્ય પ્રદાનના સમગ્ર ચિત્રને બદલી રહ્યા છે. સ્કિલ ઈન્ડિયા, ડિજિટલ ઈન્ડિયા અને સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા જેવા મિશનો ભારતીય યુવકો ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડયો છે અને તેઓ એના કાર્યક્રમોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. ભારતના સ્ટાર્ટ અપ એકમો હવે નૂતન વિશ્વ વ્યવસ્થાના

ભાગરૂપ બન્યાં છે અને એ શોધખોળ - પરિવર્તન અને નૂતન ટેકનોલોજીના પૂર્વ ચિહ્ન બન્યા છે.

દેશની ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ૨.૨૧ % વસ્તી એક કે બીજા સ્વરૂપમાં વિકલાંગ છે. આમ ૨.૭ કરોડ લોકો વિકલાંગ છે. વિકલાંગ યુવકો સામે સામાજિક, આર્થિક અને નાગરિકત્વના પડકારો રહેલા છે. એમણે પૂર્વગ્રહયુકત ધારણાઓ અને રૂઢિબદ્ધ ધારણાઓ સામે ઝઝૂમવું પડે છે.

ટકાઉ વિકાસનાં લક્ષ્યો - સસ્ટેઈનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એસડીજી) - ૪ માં સૌને પ્રાપ્ય અને સમાન શિક્ષણ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આ સંબંધમાં સર્વ સમાવેશક ભણતરનું વાતાવરણ ઉભું કરવાની અને વિકલાંગોને સહાય કરવાની જરૂરિયાત જણાવાઈ છે. એસડીજી-૮ માં સર્વસમાવેશક આર્થિક વિકાસ, ઉત્પાદક રોજગારીને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે તથા વિકલાંગો રોજગારીની તકો - રોજગાર બજારનો સંપૂર્ણ લાભ મેળવી શકે એના પર ભાર મૂકાયો છે. ટકાઉ વિકાસના ૨0૩0ના એજન્ડામાં વિકલાંગતા ધરાવતા લોકોનો ૧૧ વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ભારત ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્ય (એસડીજી) એની નિશ્ચિત કરાયેલી સમય મર્યાદામાં સિદ્ધ કરવા માટે સુસજ્જ બન્યું છે.

સર્વસમાવેશક શિક્ષણ, વિકસતી ટેકનોલોજી, ડિજિટલ અર્થતંત્ર અને ડિજિટલ ક્રિયા - પ્રતિક્રિયાના પરિણામો હવે દેખાવા માંડયા છે. ઘણા વિકલાંગો એમના સમાજમાં સલાહકાર અને અનુકરણીય મોડેલ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. સહાયક એવી વિવિધ ટેકનોલોજી, ઈન્ટરનેટ, સોશીઅલ મિડીયા તથા તકનીકી સંશોધન એમને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવામાં મદદ કરી રહી છે.

૨૦૧૫ પછીના વિકાસ એજન્ડાના ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયો - ૨ (એસડીજી - ૨)માં ભૂખમરાનો અંત લાવવા, અન્ન સલામતી અને વધુ સારુ પોષણ સિદ્ધ કરવા તથા ટકાઉ ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. લક્ષ્ય - ૨ માં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારમાં વૃદ્ધિ મારફત, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આંતરમાળખાની સગવડો, કૃષિવિષયક સંશોધન વિસ્તરણ સેવાઓ, તકનીકી વિકાસ અને વનસ્પતિ છોડ તથા પશુધન જીનની (gene) બેંકોમાં વધુ મૂડીરોકાણ કરવા પર ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યુ છે કે જેથી વિકસતા દેશોમાં કૃષિ ક્ષેત્રની ઉત્પાદક શક્તિમાં વધારો કરી શકાય. દેશની ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં કુલ ૮.૪ કરોડ (૮૪ મિલિયન) જેટલા આદિવાસી લોકો વસે છે, જે દેશની કુલ વસ્તીના ૮.૨ % થાય છે.

હાલમાં દેશના શાસનમાં આદિવાસીઓનો વિકાસ મુખ્ય એજન્ડા છે. સરકારે આદિવાસી યુવકોના જીવનગુજારા માટે ઘણી મોટી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે અને ઘણાં બધાં સાધનોમાંથી ફંડની ફાળવણી થઈ રહી છે. આદિવાસીઓની બાબતોનું કેન્દ્રીય મંત્રાલય આદિવાસીઓ માટેની એક પેટા યોજના સંબંધમાં ખાસ કેન્દ્રીય સહાય પૂરી પાડે છે જે સરકારની ૧૦૦ % ગ્રાન્ટ છે. એનો ઉપયોગ સંગઠિત આદિવાસી વિકાસ પ્રોજેક્ટ (ITDC), સંગઠિત આદિવાસી વિકાસ એજન્સી (ITDA), સુધારેલો વિસ્તાર વિકાસ અભિગમ

(MADA), કલસ્ટર્સ (જૂથો), ખાસ કરીને ખૂબ જ નબળા એવા આદિવાસી જૂથો (PVTG) અને વેરવિખેર આદિવાસી વસ્તી માટે થાય છે.

આદિવાસીઓ દ્વારા બનાવાતી વિવિધ બનાવટોના વિકાસ તેમજ માર્કેટીંગ માટે કેન્દ્રીય ક્ષેત્ર હેઠળ સંસ્થાકીય ટેકો પૂરો પાડવામાં આવે છે. આની પાછળનો ઉદ્દેશ આદિવાસીઓને એમની ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓમાં, એમની બનાવટોના વિકાસમાં, પરંપરાગત વારસાની જાળવણીમાં તથા આદિવાસી લોકોની વનની પેદાશો તેમજ કૃષિ વિષયક પેદાશોને ટેકો પૂરો પાડવાનો છે.

રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જનજાતિ નાણાંપૂર્તિ અને વિકાસ નિગમ (NSTFDC):

- આ નિગમ સ્વરોજગારી માટેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરે છે.
- નિગમ આદિવાસી યુવકોને તાલીમ મારફત એમનું કૌશલ્ય વધારવામાં સહાય કરે છે.
- નિગમ આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને, જો એમના માતા પિતાની બધા જ સાધનોમાંથી થતી વાર્ષિક આવક રૂા. ૨

લાખથી ઓછી હોય તો એમને મેટ્રિક પૂર્વેના અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપે છે.

■ નિગમ આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને, જો એમના માતા પિતાની બધા જ સાધનોની કુલ વાર્ષિક આવક રૂા. ૨.૫૦ લાખથી ઓછી હોય તો એમને મેટ્રિક પછીના અભ્યાસ માટે, ૧૧માં ધોરણ અને એથી વધુ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપે છે.

■ નિગમ, આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને સ્નાતકોત્તર અભ્યાસ, પી.એચ.ડી. અને ડોકટરેટ પછીના વધુ અભ્યાસ માટે પણ રાષ્ટ્રીય દરિયાપાર શિષ્યવૃત્તિ આપે છે.

■ વધુમાં, સાક્ષરતાનું ઓછું પ્રમાણ ધરાવતા જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જાતિની છોકરીઓમાં શિક્ષણને વધારવાની, એને મજબૂત કરવાની યોજના દેશની સામાન્ય મહિલા વસ્તી અને આદિવાસી મહિલાઓ વચ્ચે સાક્ષરતાની સપાટીમાં રહેલું અંતર ઘટાડે છે.

■ આદિવાસી વિસ્તારોમાં વ્યાવસાયિક તાલીમની યોજના વિભિન્ન પ્રકારની રોજગારી માટે તેમજ સ્વરોજગારી માટે આદિવાસી યુવકોમાં કૌશલ્ય વિકસાવવાની એક મહત્વની યોજના છે.

ઉપરનાં તમામ પગલા આદિવાસી યુવકોનું સશક્તિકરણ કરે છે અને ગરીબીના વિષચક્રને તોડી નાખે છે.

ભારતના યુવકો સામાજિક-આર્થિક વિકાસ તેમજ તકનીકી સંશોધન માટે મહત્વના ઉત્પ્રેરક છે. એમની સામૂહિક શક્તિ અને દૃષ્ટિ આપણા દેશના વિકાસનું એન્જીન છે. દેશના તમામ વર્ગોના યુવકોને અને ખાસ કરીને સીમાંત વર્ગના યુવકો, વિકલાંગો, ગ્રામીણ યુવકો અને આદિવાસી જાતિના યુવકોને શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તકો સમાન પ્રમાણમાં મળી રહે એ માટે એમને પુરતી તકો તથા કાર્યક્રમો પૂરા પાડવા એ દેશના ખાનગી તેમજ જાહેર ક્ષેત્ર અને નાગરિકોની - સમાજની સામૂહિક જવાબદારી છે.

ટેકનોલોજીમાં દુનિયાને બદલવાની અને લોકોની જીંદગી સુધારવાની ગર્ભિત શક્તિ રહેલી છે, જેનો યુવકોની આગેવાની હેઠળના ઉદ્યોગ સાહસો મારફત યુવકોના વિકાસ માટે ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે. આપણી વસ્તી વિષયક વિશિષ્ટતાનો લાભ - એનો ફાયદો મેળવવા માટે સર્વસમાવેશક વૃદ્ધિ અને ટકાઉ વિકાસ મુખ્ય બાબતો - મુખ્ય આધારરૂપ છે.

લેખક નવી દિલ્હી ખાતે ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીમાં ડાયરેક્ટર, પીએચડી છે.

E-mail: lahariyac@who.int

FORM IV

(Statement about Ownership and other particulars about **newspaper Yojana (Gujarati) (To be published in the first issue every year after the last day of February)**

1. Placeof Publication : Ahmedabad
2. Periodicity of its Publication : Monthly
3. Printer's Name Nationality & Address : Dr. Sadhana Rout, Indian, Publications Division, Soochana Bhavan, C.G.O Complex, New Delhi-110 003.
4. Publisher's Name, Nationality & Address : Dr. Sadhana Rout, Indian, Publications Division, Soochana Bhavan, C.G.O Complex, New Delhi - 110003.
5. Editor's Name, Nationality & Address : J.S Patel, Indian, Yojana Office, Publications Division, 2nd Floor Akhandanand Hall, Mother Teresa Road, Bhadra, Ahmedabad-380001, Gujarat
6. Names and address of individuals who own the newspaper and partner or shareholder holding more than one Percent of the total capital. : Wholly owned by Ministry of I & B Government of India, New Delhi- 110001.

I, Sadhana Rout, hereby declare that the particular given above are true to the best of my Knowledge and belief.

Date: 15-2-2019

(Dr. Sadhana Rout)
(Signature of Publisher)

સામાજિક સમાવેશીતાઃ વ્યૂહરચનાઓ અને આગળનો પંથ

મુનિરાજુ એસ બી

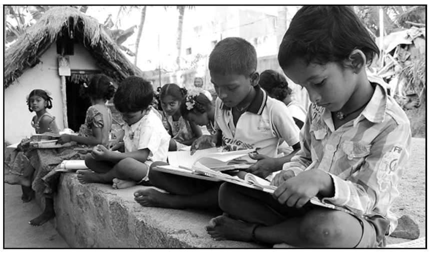

બંધારણ તમામ નાગરિકોની સુખાકારીના રક્ષણ અને સંવર્ધન માટે બાંહેધરી પૂરી પાડે છે. સીમાંત લોકોને સમાન તકો અને લાભો પૂરા પાડવા તેમને અનુકૂળ નીતિઓ અને કાયદાઓ બનાવવામાં આવે છે. તેની ખાતરી કરવી જોઇએ કે સીધા અને માત્રાત્મક લાભો લક્ષિત જૂથોને પૂરા પાડવામાં આવે જેથી સામાજિક સમાવેશના લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

અનુગામી સરકારોએ સમાજના એવા વર્ગોને ઓળખી કાઢ્યાં છે, જેઓ સામાજિક સમાવેશ સુનિશ્ચિત કરવા હસ્તક્ષેપની તીવ્ર જરૂરિયાત અનુભવે છે. આવા વર્ગોનું વર્ગીકરણ અનુસૂચિત જનજાતિઓ (ST), અનુસૂચિત જાતિઓ (SC), અન્ય પછાત વર્ગો (OBC), ડિનોટિફાઇડ આદિવાસીઓ (DNT), વિચરતી જનજાતિ (NT), અર્ધ-વિમુક્ત જનજાતિઓ (SNT), સફાઇકર્મચારીઓ (SK), ધાર્મિક લઘુમતીઓ, આર્થિક રીતે પછાત વર્ગો (EBC), દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ (PwD), વરિષ્ઠ નાગરિકો, અનાથ, વ્યંઢળો, મહિલાઓ અને બાળકો તરીકે કરવામાં આવ્યું છે.

બંધારણમાં જાતિ,પંથ, લિંગ અથવા ધર્મને લક્ષમાં રાખ્યાં વગર મૂળભૂત અધિકારોની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે. રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો તમામ નાગરિકોની સુખાકારીનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરે છે. સીમાંત લોકોને સમાન તકો અને લાભો પૂરા પાડવા માટે તેમને અનુકૂળ નીતિઓ અને કાયદાઓની રચના કરવામાં આવી છે. આયોજનના છ દાયકાઓના અનુભવ પરથી જાણવા મળ્યું છે કે વિકાસની પ્રક્રિયા અપેક્ષા અનુસાર તમામ સમુદાયોને લાભદાયક નીવડી નથી.

કોષ્ટક- ૧ઃ નબળા વર્ગોનું વસ્તીમાં પ્રમાણઃ

સામાજિક વર્ગો	કુલ	
	૨૦૦૧	૨૦૧૧
અનુસૂચિત જાતિઓ (SC)	૧૬.૨	૧૬.૬
અનુસૂચિત જનજાતિઓ (ST)	૮.૨	૮.૬
લઘુમતિઓ	૧૮.૮	૧૯.૩૨
દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ	૨.૧	૨.૨૧
વૃદ્ધો	૭.૪	૮.૬
વ્યંઢળો (ટ્રાન્સજેન્ડર)	NA	૦.૦૪
મહિલાઓ	૪૮.૨૬	૪૮.૪૬
બાળકો	૧૫.૯૩	૧૩.૧
*અન્ય પછાત વર્ગો (OBC)	NA	૪૦.૯૪*

સ્રોતઃ વસ્તી ગણતરી આંકડા ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧, *NSSO – દ્વારા ૨૦૦૪-૦૫નો OBC સેમ્પલ સરવે.

કોષ્ટક-૨: સામાજિક જૂથોનો સાક્ષરતા દર:

સામાજિક જૂથો	૨૦૦૧	૨૦૧૧
અનુસૂચિત જાતિઓ (SC)	૫૪.૬૯	૬૬.૦૭
અનુસૂચિત જનજાતિઓ (ST)	૪૭.૧૦	૫૮.૯૬
ધાર્મિક લઘુમતિઓ		
મુસ્લિમ	૫૯.૧	૬૮.૫
ખ્રિસ્તી	૮૦.૩	૮૪.૫
શીખ	૬૯.૪	૭૫.૪
બૌદ્ધ	૭૨.૭	૮૧.૩
જૈન	૯૪.૧	૯૪.૯
અન્ય ધાર્મિક જૂથો	૪૭.૦	૫૯.૯
અન્ય તમામ	૬૪.૮૪	૭૨.૯૯

સ્રોતઃ વસ્તી ગણતરી આંકડા ૨૦૧૧.

કોષ્ટક - ૫: સરકારી નોકરીઓમાં SC/ STનું પ્રતિનિધિત્વ :

શ્રેણી / વર્ષ	૧૯૬૦	૧૯૭૦	૧૯૮૦	૧૯૯૦	૨૦૦૦	૨૦૧૧
SC	૨૨૮૪૯૭	૨૯૧૩૭૪	૪૯૦૫૯૨	૫૯૦૧૦૮	૫૮૨૪૪૬	૫૧૮૩૯૭
ST	૩૭૭૦૪	૬૦૩૨૫	૧૨૫૦૦૪	૧૮૫૨૪૫	૨૨૫૯૧૭	૨૨૨૪૪૨
બિન SC/ST	૧૬૦૦૫૨૮	૨૧૪૭૫૮૪	૨૫૧૬૧૨૯	૨૭૦૧૭૦૦	૨૮૧૯૫૧૯	૩૦૧૪૮૦૦

સ્રોતઃ વાર્ષિક અહેવાલ - કર્મચારી, જાહેર ફરિયાદો અને પેન્શન મંત્રાલય

SC અને STની સામાજિક – આર્થિક સ્થિતિમાં ક્રમિક સુધારો થયો છે, પરંતુ હજુ પણ તફાવત જોવા મળે છે.

સરકારી હસ્તક્ષેપઃ સામાજિક સમાવેશન અને સર્વાંગી વિકાસના ભાગરૂપે બાકીના સમાજની સરખામણીએ નબળા વર્ગોનું સશક્તિકરણ ક્રમિક સરકારોની કટિબદ્ધતા છે.

કોષ્ટક-૩: આરોગ્ય સ્થિતિ (SC અને ST સમુદાયોમાં શિશુ મૃત્યુ દર):

સૂચકો	સામાજિક જૂથો			
	SC	ST	અન્ય	કુલ
નવજાત શિશુ મૃત્યુ દર	૬૬.૪	૬૨.૧	૪૮.૯	૫૭
બાળ મૃત્યુ દર	૨૩.૨	૩૫.૨	૧૦.૮	૧૮.૪
૫ વર્ષ નીચે મૃત્યુ દર	૮૮.૧	૯૫.૭	૫૯.૨	૭૪.૩
બાળકોની પૌષ્ટિકતા સ્થિતિ				
વર્ષ અનુસાર ઊંચાઇ	૫૩.૯	૫૩.૯	૪૭.૭	૪૮
ઊંચાઇ અનુસાર વજન	૨૧	૨૭.૬	૧૬.૩	૧૯.૮
ઉંમર અનુસાર વજન	૪૭.૯	૫૪.૫	૩૩.૭	૪૨.૫
સંસ્થાગત જન્મ	૩૨.૯	૧૭.૭	૫૧	૩૮.૭
રસીકરણ	૩૯.૭	૩૧.૩	૫૩.૮	૪૩.૫

સ્રોતઃ NFHS-III.

કોષ્ટક-૪: સામાજિક જૂથોની અંદર ગરીબીનું પ્રમાણ:

સામાજિક જૂથો	ગ્રામીણ			શહેરી		
	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૯-૧૦	૨૦૧૧-૧૨	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૯-૧૦	૨૦૧૧-૧૨
SC	૫૩.૫૩	૪૨.૨૬	૩૧.૫	૪૦.૫૬	૩૪.૧૧	૨૧.૭૦
ST	૬૨.૨૮	૪૭.૩૭	૪૫.૩	૩૫.૫૨	૩૦.૩૮	૨૪.૧૦
OBC	૩૯.૮૦	૩૧.૯	૨૨.૬૦	૩૦.૬૦	૨૪.૩૦	૧૫.૪૦
અન્ય	૪૧.૭૯	૩૩.૮	૧૫.૫	૨૫.૬૮	૨૦.૦૯	૮.૧૦

સ્રોતઃ આયોજન પંચ ૨૦૧૧ – ૧૨.

શિક્ષણ માટે હસ્તક્ષેપઃ

સરકારે પ્રી-મેટ્રિક શિષ્યવૃત્તિ, પોસ્ટ-મેટ્રિક શિષ્યવૃત્તિ, નેશનલ ફેલોશિપ, નેશનલ ઓવરસિઝ સ્કોલરશિપ, મિન્સ-કમ મેરિટ સ્કોલરશિપ, ટોપ ક્લાસ એજ્યુકેશન જેવા શિષ્યવૃત્તિ કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે. સરકાર દ્વારા આ કામગીરી નોંધણીનું પ્રમાણ વધારવા, ડ્રોપઆઉટ ઘટાડવા, વ્યાવસાયિક લાયકાત સુરક્ષિત કરવા અને રોજગારી સુનિશ્ચિત કરવા હાથ ધરવામાં આવી છે. ઉપરોક્ત શિષ્યવૃત્તિઓ એસસી, એસટી, લઘુમતીઓ, ઓબીસી, દિવ્યાંગો, યુવતીઓ, ડિનોટિફાઇડ, વિચરતી અને વિમુક્ત સમુદાયના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપલબ્ધ છે.

એસસી, એસટી, ઓબીસી, દિવ્યાંગો, લઘુમતિઓ અને યુવતીઓ તથા આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓ માટે નિવાસી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. નબળા વર્ગોના યુવકો અને યુવતીઓ માટે હોસ્ટેલનું નિર્માણ અને તેની સારસંભાળ માટે કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યોને ભંડોળ આપે છે. એસસી, એસટી, ઓબીસી, લઘુમતિ, દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્ય તાલીમ પૂરી

પાડવામાં આવે છે.

વ્યાવસાયિક અને ટેક્નિકલ અભ્યાસક્રમ (પૂર્વ સ્નાતક અને અનુ-સ્નાતક) માટે મેરિટ – કમ - મિન્સ સ્કોલરશિપ પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે: એમ.ફિલ અને પીએચ.ડી માટે લઘુમતિ વિદ્યાર્થીઓને મૌલાના આઝાદ નેશનલ ફેલોશિપ. કેન્દ્રિય જાહેર સેવા આયોગ (UPSC), રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ (SPSC) અને સ્ટાફ સિલેક્શન કમિશન (SSC)ની ગ્રૂપ એ અને બી પોસ્ટની પ્રાથમિક પરીક્ષા પસાર કરનારા લઘુમતિ સમુદાયોના વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવામાં આવે છે.

સામાન્ય / ટેક્નિકલ / વ્યાવસાયિક શિક્ષણ વગેરે માટે એસસી, એસટી, ઓબીસી, દિવ્યાંગો, લઘુમતીઓ, મહિલાઓ અને બાળકો માટે કામગીરી કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને અનુદાન પૂરું પાડવામાં આવે છે.

આર્થિક વિકાસ માટે હસ્તક્ષેપ:

નીચેના કાર્યક્રમો થકી રાહત દરે ધીરાણ સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે:

■ એસ.સી માટે રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ નાણા અને વિકાસ નિગમ (NSFDC)

■ સફાઇ કર્મચારીઓ અને ગટર સફાઇમાં રોકાયેલા લોકો માટે રાષ્ટ્રીય સફાઇકર્મચારી નાણા અને વિકાસ નિગમ (NSKFDC)

■ પછાત વર્ગો માટે રાષ્ટ્રીય પછાત વર્ગ નાણા અને વિકાસ નિગમ (NBCFDC)

■ અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જનજાતિ નાણાં અને વિકાસ નિગમ (NSTFDC)

■ લઘુમતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય લઘુમતિ નાણા અને વિકાસ નિગમ (NMDFC)

■ દિવ્યાંગો માટે રાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગ નાણા અને વિકાસ નિગમ (NHFDC)

■ મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ (RMK)

■ રાજ્ય વિકાસ નિગમો (SDC) જેવી રાજ્યવ્યાપી સંસ્થાઓ

■ અનુસૂચિત જાતિઓ અને પછાત વર્ગો માટે ઉદ્યોગ સાહસ મૂડી ભંડોળ

■ ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા એસ.સી માટે ધિરાણ બાંહેધરી ભંડોળ, સ્ટેન્ડઅપ ઇન્ડિયા અને મુદ્રા જેવી યોજનાઓ.

કેટલાક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો છે જેવા કે:

■ એસ.સી અને એસ.ટીના પેટા કાર્યક્રમો માટે કેન્દ્રીય સહાયતા

■ એસ.સી માટે પ્રધાનમંત્રી આદર્શ ગ્રામ યોજના

■ પ્રધાનમંત્રી જનકલ્યાણ યોજના (બહુ-ક્ષેત્રીય વિકાસ કાર્યક્રમ)

■ લઘુમતિઓ માટે વડાપ્રધાનનો ૧૫ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ

■ એસ.ટી માટે અનુચ્છેદ ૨૭૫(૧) અંતર્ગત ગ્રાન્ટ

NBCFDC દ્વારા પ્રી-મેટ્રિક, પોસ્ટ-મેટ્રિક સ્તરે કૌશલ્ય તાલીમ અને ધિરાણ સુવિધાઓ માટે શિષ્યવૃતિ જેવી કે:

■ આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોના વિકાસ માટે યોજનાઓ

■ ડિનોટિફાઇડ, વિચરતી અને વિમુક્ત જનજાતિઓના વિકાસ માટે યોજનાઓ

■ વ્યંઢળ વ્યક્તિઓ માટે યોજનાઓ

આદિવાસી અને અન્ય ક્ષેત્રો :

■ ટ્રાઇબલ કોઓપરેટિવ માર્કેટિંગ ડેવલપમેન્ટ ફડરેશન ઓફ ઇન્ડિયા (TRIFED)

■ એસ.ટીની આજીવિકા પ્રવૃતિઓને સહાયતા કરવા રાજ્ય આદિવાસી વિકાસ સહકારિતા નિગમ

■ લઘુ વન્ય પેદાશ (MFP) એકત્ર કરનારા અને લઘુત્તમ સમર્થન મૂલ્ય થકી સુનિશ્ચિત વ્યાજબી વળતર

■ ગટર સફાઇ કામદારોના પુનર્વસન માટે સ્વરોજગાર યોજના એક વખત રોકડ સહાય અને કૌશલ્ય તાલીમ કાર્યક્રમો પૂરા પાડે છે

■ વિશિષ્ટ રીતે નબળા આદિવાસી જૂથો (PVTG) માટે રાજ્યોને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે

■ રોજગારી માટે ગરીબ લઘુમતી યુવાનો સાથે રચનાત્મક રીતે જોડાવવા માટે 'નઇ મંઝિલ' કાર્યક્રમ

■ પરંપરાગત કળાઓ / હસ્તકળાઓના વિકાસમાં કૌશલ્ય અને તાલીમનો વિકાસ (USTTAD)

નીચેના કાયદાઓના અમલીકરણ દ્વારા સામાજિક સશક્તિકરણ માટે હસ્તક્ષેપ:

■ નાગરિક અધિકાર સંરક્ષણ કાયદો, ૧૯૯૫

■ અત્યાચાર નિવારણ કાયદો, ૧૯૮૯

■ બાળ લગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો, ૨૦૦૬

■ દહેજ પ્રતિબંધક કાયદો, ૧૯૬૧

■ ભારતીય છૂટાછેડા કાયદો, ૧૯૬૯

■ માતૃત્વ લાભ કાયદો, ૧૮૬૧

■ કામ-કાજના સ્થળે મહિલાઓને જાતીય દુરાચાર (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને ઉપાય) કાયદો, ૨૦૧૩

■ મહિલાઓની અસભ્ય રજૂઆત (નિવારણ) કાયદો, ૧૯૮૬

■ મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય પંચ કાયદો, ૧૯૯૦

આ ઉપરાંત વૃદ્ધ લોકોના કલ્યાણ, મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ પર પ્રતિબંધ, દિવ્યાંગોના અધિકારોના રક્ષણ વગેરે માટે પણ કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યાં છે.

મહિલાઓ અને બાળકોના સામાજિક સંરક્ષણ માટે હાથ ધરાયેલી પહેલ:

■ સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા યોજના પૂરક પોષણ, બિન-ઔપચારિક પ્રી-સ્કૂલ શિક્ષણ, રોગપ્રતિકારકતા, આરોગ્ય તપાસ અને નિદાન સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

■ બાળકોમાં શારીરિક વિકાસ રૂંધાવાના પ્રમાણ, પાંડુરોગ ઘટાડવા માટે ચાલતું પોષણ અભિયાન (રાષ્ટ્રીય પોષણ ઝૂંબેશ) પુખ્તવયની યુવતીઓ, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

■ સંભાળ અને સંરક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકો માટે બાળ સંરક્ષણ સેવાઓ.

■ રાષ્ટ્રીય ઘોડિયાઘર યોજના કામ કરતી મહિલાઓ અને અન્ય લાયકાત ધરાવતી મહિલાઓના બાળકો (૦ – ૬ વર્ષ) માટે દિવસ સંભાળ સુવિધાઓ પૂરી પાડવા.

■ બેટી બચાઓ બેટી પઢાઓ (BBBP) લિંગ આધારિત જાતિ પસંદગી અટકાવે છે.

■ પ્રધાનમંત્રી માતૃ વંદના યોજના (PMMVY) ગર્ભવતી મહિલાઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ માટે રોકડ પ્રોત્સાહનના સ્વરૂપમાં રોજગારી ભથ્થાના નુકસાન માટે આંશિક વળતર પૂરું પાડે છે.

■ આરોગ્ય સ્થિતિમાં સુધારો અને તેમની કુશળતા વિકસાવવા પુખ્તવયની યુવતીઓ માટે યોજના.

■ સ્વધાર ગૃહ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓનો ભોગ બનેલી મહિલાઓ જેઓ પુનર્વસન માટે સંસ્થાકીય સહાયની જરૂરિયાત ધરાવે છે તેમની પર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરે છે.

■ તાલીમ અને રોજગારી કાર્યક્રમ માટે સહાયતા (STEP) મહિલાઓને રોજગારી અને સ્વરોજગાર આપવા માટે કૌશલ્ય પૂરું પાડે છે.

■ ઉજ્જવલા ભોગ બનેલી મહિલાઓની માનવ તસ્કરી અટકાવવા, બચાવ, પુનર્વસન અને પ્રત્યાવર્તન માટે છે.

■ કામ કરતી મહિલાઓ માટે હોસ્ટેલ સલામત આવાસ સુનિશ્ચિત કરે છે.

■ મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર સમુદાય ભાગીદારી દ્વારા ગ્રામીણ મહિલાઓને સશક્ત બનાવે છે.

■ વૃંદાવન, મથુરા, ઉત્તરપ્રદેશ ખાતે ૧૦૦૦ સહવાસીઓની ક્ષમતા ધરાવતી કૃષ્ણ કુટિર નામની વિધવા કુટિરોનું નિર્માણ કરાયું છે.

■ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારમાં બાળ કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારની જોગવાઇનો સમાવેશ થાય છે.

■ આહાર અને પોષણ બોર્ડ (FNB) પોષણ-શિક્ષણ અને વ્યાપક સેવાઓનો અમલ કરે છે.

■ જાહેર સહકારિતા અને બાળ વિકાસ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (NIPCCD) તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે.

■ બાળકોને દત્તક લેવા સેન્ટ્રલ એડોપ્શન રિસોર્સ એજન્સી (CARA) નોડલ એજન્સી છે.

■ કેન્દ્રીય સામાજિક કલ્યાણ બોર્ડ (CSWB) મહિલાઓ અને બાળકોના વિકાસ માટે કામગીરી કરે છે.

■ મહિલા હેલ્પલાઇન ૨૪ કલાક આપાતકાલ સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

■ વન સ્ટોપ સેન્ટર હિંસાગ્રસ્ત મહિલાઓને સહાયતા પૂરી પાડે છે.

■ રાજ્ય/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં મહિલા પોલીસ સ્વયંસેવિકાઓ પોલીસ અને સમુદાય વચ્ચે કડી તરીકે કામગીરી કરે છે અને મુશ્કેલીમાં રહેલી મહિલાઓને સહાયતા પૂરી પાડે છે.

અન્ય હસ્તક્ષેપો, જેવા કે:

■ દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને ટકાઉ અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્પાદિત કરવામાં આવેલા સાધનોની ખરીદી માટે સહાયક સાધનો અને ઉપકરણોની (ADIP) ખરીદી-ફિટિંગ માટે સહાયતા.

■ શિક્ષણ, તાલીમ અને અન્ય સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ થકી પુનર્વસન માટે દીનદયાળ દિવ્યાંગ પુનર્વસન યોજના (DDRS).

■ દિવ્યાંગ વ્યક્તિ કાયદો ૨૦૧૬ (SIPDA)ના અમલીકરણ માટે યોજના.

■ સુલભ ભારત ઝૂંબેશ સંબંધિત સહાયક પ્રવૃત્તિઓ.

■ દિવ્યાંગ વ્યક્તિ કાયદાનું અમલીકરણ.

■ રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના BPL શ્રેણી સાથે

જોડાયેલા વ્યક્તિઓ માટે ભૌતિક સહાયતા અને જીવન સહાયક ઉપકરણો પૂરા પાડે છે.

■ રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાયતા કાર્યક્રમ કટોકટીમાં રહેલા વૃદ્ધ, દિવ્યાંગ અને મહિલાઓને સામાજિક સુરક્ષા લાભો પૂરા પાડે છે.

■ દિન-સંભાળ કેન્દ્રો, વૃદ્ધાશ્રમો, મોબાઇલ મેડિકેર એકમો વગેરેને ગ્રાન્ટ, સારસંભાળ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સહાયતા.

■ દારુબંધી અને નશીલા દ્રવ્યો (ડ્રગ્સ) દૂરુપયોગના નિવારણ માટે યોજના.

■ ભિક્ષુકો અને નશીલા દ્રવ્યોનો ભોગ બનેલા લોકોના પુનર્વસન માટે સંકલિત કાર્યક્રમ.

■ લઘુમતિઓના સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સંરક્ષણ અને રક્ષણ માટે ‘હમારી ધરોહર’ યોજના.

■ પારસી જેવા નાના લઘુમતિ સમુદાયોનો વસ્તી ઘટાડો રોકવા માટે (જીયો-પારસી) જેવી યોજના.

■ આદિવાસી ઉત્સવો યોજવા માટે ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે.

■ આદિવાસી સમુદાયો સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓ સંશોધન/મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમો, સેમિનાર/વર્કશોપ અને તે અંગે પુસ્તકોના પ્રકાશન માટે ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે.

આરક્ષણઃ

બંધારણ લોકસભા અને રાજય વિધાનસભાઓમાં એસસી અને એસટી સમુદાયો માટે બેઠકોના આરક્ષણની જોગવાઇ કરે છે. અનેક રાજ્યો શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને ગ્રામીણ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પછાત વર્ગો અને મહિલાઓને આરક્ષણ પૂરું પાડે છે. એસસી, એસટી, ઓબીસી અને હવે આર્થિક રીતે પછાત વર્ગના સમુદાયોને રોજગારી અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશમાં આરક્ષણ અપાય છે.

અન્ય સંસ્થાગત વ્યવસ્થાઓ સામાજિક સુરક્ષા માટે બંધારણીય સંસ્થાઓ છે, જેમ કે :

■ અનુસૂચિત જાતિ માટે રાષ્ટ્રીય પંચ

■ અનુસૂચિત જનજાતિ માટે રાષ્ટ્રીય પંચ

■ ઓબીસી માટે રાષ્ટ્રીય પંચ

કેટલીક વૈધાનિક સંસ્થાઓઃ

■ સફાઇ કર્મચારીઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ

■ ડિનોટિફાઇડ, વિચરતી અને વિમુક્ત જનજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય પંચ

■ મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ

■ લઘુમતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ

■ બાળ અધિકારોના રક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ

■ દિવ્યાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિ માટે ચીફ કમિશનરનું કાર્યાલય

■ રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ

કેટલીક અન્ય સંસ્થાઓ :

■ બાબા સાહેબ ડૉ. બી. આર. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન

■ ડૉ. આંબેડકર નેશનલ મેમોરિયલ

■ ડૉ. બી.આર. આંબેડકર ઇન્ટરનેશન સેન્ટર

■ આદિજાતિ સંશોધન સંસ્થાઓ

■ સામાજિક સંરક્ષણની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા

વધુ કેટલીક પહેલોઃ

■ રાજયોમાં બ્રેઇલ પ્રેસની સ્થાપના/આધુનિકરણ/ક્ષમતા નિર્માણ.

■ ઓટિઝમ, મગજનો લકવો, માનસિક બિમારી અને એક કરતાં વધારે દિવ્યાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ ટ્રસ્ટ.

■ સારવાર અને પુનર્વસન માટે રાજય કરોડરજ્જુ ઇજા અને ભારતીય કરોડરજ્જુ ઇજા કેન્દ્રો.

■ ઊચ્ચ અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રવણ ખામી ધરાવતા લોકો માટે કોલેજ સ્થાપવામાં આવી છે.

■ દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓના પુનર્વસનના ક્ષેત્રમાં વ્યાવસાયિક તાલીમના એકસમાન માપદંડો લાગુ પાડવા માટે પુનર્વસન પરિષદ સર્વોચ્ચ સંવૈધાનિક સંસ્થા છે.

■ દિવ્યાંગ ક્ષેત્રે તાલીમબદ્ધ માનવબળ અને પુનર્વસન સેવાઓ વિકસાવવા ભારતીય સાંકેતિક ભાષા, સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રો વ્યાવસાયિક તાલીમ પૂરી પાડે છે.

■ દિવ્યાંગ રમત-ગમત કેન્દ્રો દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને રમત-ગમત ક્ષેત્રે આગળ

આવવા પ્રોત્સાહન આપે છે.

■ અવરોધ મુક્ત વાતાવરણના નિર્માણ માટે સર્વગ્રાહી અને વૈશ્વિક ડિઝાઇન માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ.

■ માનસિક આરોગ્ય પુનર્વસન રાષ્ટ્રીય સંસ્થા.

■ આર્ટિફિશિયલ લિમ્બ્સ મેન્યુફેક્ચરિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા (ALIMCO).

લઘુમતીઓ માટે:

■ લઘુમતીઓ માટે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ હજ સંચાલન માટે છે.

■ કુઆમી વક્ફ બોર્ડ તરક્કીતિ યોજના (QWBTS) અને શહેરી વક્ફ સંપતિ વિકાસ યોજના (SWSVK) રાજ્ય વક્ફ બોર્ડને મજબૂત બનાવવા માટે છે.

■ કેન્દ્રીય વક્ફ કાઉન્સિલ (CWC) બન્ને યોજનાઓ માટે અમલીકરણ સંસ્થા છે.

■ મૌલાના આઝાદ એજ્યુકેશન ફાઉન્ડેશન (MAEF) શિક્ષણના પ્રોત્સાહન માટે સ્વૈચ્છિક, બિન-રાજકીય, બિન-નફાકારક સંસ્થા છે.

■ ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે ખાસ અધિકારી.

સામાજિક સમાવેશન માટે બજેટરી હસ્તક્ષેપ:

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના બજેટ માટે કેન્દ્ર સરકારે SCSP અંતર્ગત રૂ.૭૬૮૦૦.૮૯, TSP માટે રૂ.૫૦૦૮૫.૫૨, બાળકોના કલ્યાણ માટે રૂ.૯૦૫૯૪.૨૫ અને જેન્ડર બજેટિંગ માટે રૂ.૧૩૧૬૯૯.૫૨ ફાળવવામાં આવ્યાં છે. સામાજિક સમાવેશનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવા નોડલ મંત્રાલયો/વિભાગો દ્વારા છેલ્લા પાંચ વર્ષ દરમિયાન ફાળવવામાં આવેલું ભંડોળ નીચે મુજબ છે:

૨૦૧૪-૧૫થી ૨૦૧૭-૧૮ વચ્ચે અને ૨૦૧૮-૧૯ અને ૨૦૧૯-૨૦ માટે RE અને BE, રૂ. કરોડમાં

મંત્રાલય/વિભાગ	વાસ્તવિક થયેલો ખર્ચ				RE	BE	પાંચ વર્ષમાં ટોટલ ગ્રાન્ટ
	૨૦૧૪-૧૫	૨૦૧૫-૧૬	૨૦૧૬-૧૭	૨૦૧૭-૧૮	૨૦૧૮-૧૯#	૨૦૧૯-૨૦$	
સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ	૫૩૩૦.૯૫	૫૭૫૨.૭૪	૬૫૧૬.૦૯	૬૭૪૭.૦૨	૯૯૬૩.૨૫	૭૮૦૦.૦૦	૪૨૧૧૦.૦૫
દિવ્યાંગ વ્યક્તિ સશક્તિકરણ વિભાગ	૩૩૭.૮૪	૫૫૪.૯૭	૭૭૨.૫૬	૯૨૨.૪૭	૧૦૭૦.૦૦	૧૧૪૪.૯૦	૪૮૦૨.૭૪
આદિજાતિ બાબતોનું મંત્રાલય	૩૮૩૧.૯૫	૩૬૫૪.૮૬	૪૮૧૬.૯૨	૫૩૧૬.૬૩	૬૦૦૦.૦૦	૬૫૨૬.૯૬	૩૦૧૪૭.૩૨
લઘુમતી બાબતોનું મંત્રાલય	૩૦૬૯.૦૧	૪૪૭૯.૮૮	૨૮૩૨.૪૬	૪૦૫૭.૧૮	૪૭૦૦.૦૦	૪૭૦૦.૦૦	૨૩૮૩૮.૫૩
મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય	૧૮૪૩૬.૧૮	૧૭૨૪૮.૭૨	૧૬૮૭૩.૫૨	૨૦૩૯૬.૩૬	૨૪૭૫૮.૬૨	૨૯૧૬૪.૯	૧૨૬૮૭૮.૩૦
સામાજિક સમાવેશન માટે વર્ષ દિઠ કુલ ફંડ	૩૧૦૦૫.૯૩	૩૧૬૯૧.૧૭	૩૧૮૧૧.૫૫	૩૭૪૩૯.૬૬	૪૬૪૯૧.૮૭	૪૯૩૩૬.૭૬	૨૨૭૭૭૬.૯૪

તેની ખાતરી કરવી જોઇએ કે સીધો અને પ્રમાણસર લાભ લક્ષિત જૂથોને આપવામાં આવે, જેથી સામાજિક સમાવેશનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત થઇ શકે.

સંદર્ભો:

૧. એન. જયપાલન, 'ભારતીય વહીવટીતંત્ર', વોલ્યુમ - ૧, એટલાન્ટિક, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૧, પી-૬.

૨. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલો.

૩. આદિજાતિ બાબતોના મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલો.

૪. મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલો.

૫. લઘુમતિ બાબતોના મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલો.

૬. કેન્દ્રીય બજેટ, ૨૦૧૪-૧૫ થી ૨૦૧૯-૨૦.

લેખક ભારત સરકારના નીતિ આયોગમાં નાયબ સલાહકાર (સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ) છે.

E-mail: mraju.sb@gov.in

અંદાજપત્રઃ વિહંગાવલોકન

શિશિર સિંહા

તાજેતરના વચગાળાના બજેટમાં 'પ્રધાનમંત્રી કિસાન સન્માન નિધિ (પીએમ કિસાન)' શરૂ કરવામાં આવી છે, જેમાં દયનીય સ્થિતિમાં જીવતા ખેડૂતોના પરિવારો કે જેમની પાસે ૨ હેક્ટર સુધીની ખેડાણ લાયક જમીન છે તેમને દર વર્ષે રૂ.૬,૦૦૦ની સહાય પૂરી પાડવામાં આવશે. આ યોજનાથી આશરે ૧૨.૬ કરોડ નાના અને સીમાંત ખેડૂત પરિવારોને ફાયદો થશે. અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો માટે એક પેન્શન યોજના પણ શરૂ કરવામાં આવી છે જેને 'પ્રધાનમંત્રી શ્રમયોગી માનધન' નામ આપવામાં આવ્યું છે, જેનાથી ઓછામાં ઓછા ૧૦ કરોડ શ્રમિકોને લાભ થશે.

તા. ૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯ના રોજ રજુ કરાયેલા વચગાળાના બજેટમાં લેવાયેલા પગલાં અંગે વાત કરીએ તો તેમાં કેટલીક નવી દરખાસ્તોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આગામી નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ના પ્રથમ ચાર મહિના (એપ્રિલ થી જુલાઈ) સુધી સરકારને જરૂરી ભંડોળ માટે 'વૉટ ઓન એકાઉન્ટ' માંગવામાં આવ્યું છે.

ખેતી ક્ષેત્ર માટેઃ

'પ્રધાનમંત્રી કિસાન સન્માન નિધિ (પીએમ કિસાન)' નો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. ઈન્ડિયા રેટીંગ્ઝ એન્ડ રિસર્ચના જણાવ્યા અનુસાર આ યોજનાનો ખર્ચ અનુક્રમે વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ અને ૨૦૧૯-૨૦માં કેન્દ્ર સરકારની તિજોરી તથા જીડીપીના અનુક્રમે ૦.૧૧ % અને ૦.૩૬ % જેટલો થશે.

નબળી સ્થિતિમાં જીવતા ખેડૂત પરિવારો કે જેમની પાસે ખેતી કરી શકાય તેવી માત્ર બે હેક્ટર સુધીની જ જમીન છે તેમને દર વર્ષે રૂ.૬,૦૦૦ ના દરથી આવકનો સીધો ટેકો પૂરો પાડવામાં આવશે. આવકમાં ટેકારૂપ બનનાર આ રકમ સીધી તેમના બેંકના ખાતામાં ત્રણ સમાન હપ્તામાં જમા કરવામાં આવશે.

અંદાજે ૧૨.૬ કરોડ નાના અને સીમાંત ખેડૂત પરિવારો (જે હાલમાં ખેતી થઈ રહી છે તેવા ૮૬ % જમીન વિસ્તારને આવરી લે છે) ને આનાથી લાભ થશે. આ કાર્યક્રમ તા.૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮થી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે અને તા.૩૧ માર્ચ, ૨૦૧૯ સુધીના ગાળાનો પ્રથમ હપ્તો આ વર્ષે જ જમા થઈ જશે. આ પ્રોગ્રામ હેઠળ ચાલુ નાણાકીય વર્ષમાં રૂ.૨૦,૦૦૦ કરોડ અને આગામી વર્ષે રૂ.૭૫,૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ થશે.

વચગાળાના બજેટમાં કૃષિ ક્ષેત્ર માટે જે અન્ય પગલાં લેવામાં આવ્યા છે તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છેઃ

- પશુપાલન અને માછીમારી કરતા ખેડૂતો કે જેમણે કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ મારફતે ધિરાણ લીધું છે તેમને વ્યાજ દરમાં ૨ % રાહત આપવામાં આવશે. જો આ ખેડૂતો ધિરાણ સમયસર ભરપાઈ કરશે તો તેમને વ્યાજમાં વધુ ૩ % ની રાહત આપવામાં આવશે.
- આકરી કુદરતી આપત્તિઓથી અસર પામેલા તમામ ખેડૂતો કે જેમને નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિલીફ ફંડ હેઠળ રાહત પૂરી પાડવામાં આવે છે તેમને વ્યાજમાં ૨ % રાહતનો લાભ મળશે અને ઝડપી ચૂકવણી કરવા બદલ તેમના ધિરાણના પુનઃગઠનના સમગ્ર ગાળા દરમિયાન ૩ % પ્રોત્સાહન લાભ આપવામાં આવશે.
- રાષ્ટ્રીય કામધેનુ આયોગની સ્થાપના કરીને ગાયોનું જીનેટિક અપગ્રેડેશન કરવામાં આવશે અને એ દ્વારા ગાયોના ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવામા આવશે.

શ્રમ દળ માટેઃ

'પ્રધાનમંત્રી શ્રમયોગી માન ધન' નામની આ મેગા પેન્શન યોજના હેઠળ અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને માસિક રૂ.૧૫,૦૦૦ સુધીનું પેન્શન આપવાની જોગવાઈ બજેટમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કામ કરવાની ઉંમર દરમિયાન પોસાય તેવી નાની રકમનું માસિક યોગદાન આપવાથી આ પેન્શન યોજના મારફતે ખાતરી પૂર્વક રૂ.૩,૦૦૦નું પેન્શન મળશે. ૨૯ વર્ષની ઉંમરે આ પેન્શન યોજનામાં જોડાનાર અસંગઠિત ક્ષેત્રના શ્રમિકે દર મહિને રૂ.૧૦૦ તેની ૬૦ વર્ષની ઉંમર સુધી જમા કરાવવાના રહેશે. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે આ પેન્શન યોજનામાં જોડાનાર વ્યક્તિએ દર મહિને માત્ર રૂ.૫૫ જમા કરાવવાના રહેશે. સરકાર આ રકમમાં એટલી જ રકમનો ઉમેરો કરીને શ્રમિકના પેન્શન ખાતામાં જમા કરશે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે અસંગઠિત ક્ષેત્રના ઓછામાં ઓછા ૧૦ કરોડ શ્રમિકોને આગામી ૫ વર્ષમાં આ યોજનાનો લાભ મળશે.

આ યોજના અમલી બનાવવા માટે રૂ.૫૦૦ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (એલઆઈસી) આ યોજનાનું સંચાલન કરશે. આર્થિક- સામાજિક જ્ઞાતિઓની વસ્તી ગણતરી અને લેબર બ્યૂરો દ્વારા એકત્ર કરાયેલા ડેટાને આધારે લાભાર્થીઓ નક્કી કરવામાં આવશે.

વચગાળાના બજેટમાં દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે કે નીતિ આયોગ હેઠળ એક સમિતિ રચવામાં આવશે, જે ડિ-નોટિફાઈડ નોમેડિક અને સેમી-નોમેડિક જ્ઞાતિઓની ઓળખ કરશે. સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયના નેજા હેઠળ આવા સમુદાયોના વિકાસ કાર્યક્રમો હાથ ધરવા માટે વેલફેર ડેવલપમેન્ટ બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવશે.

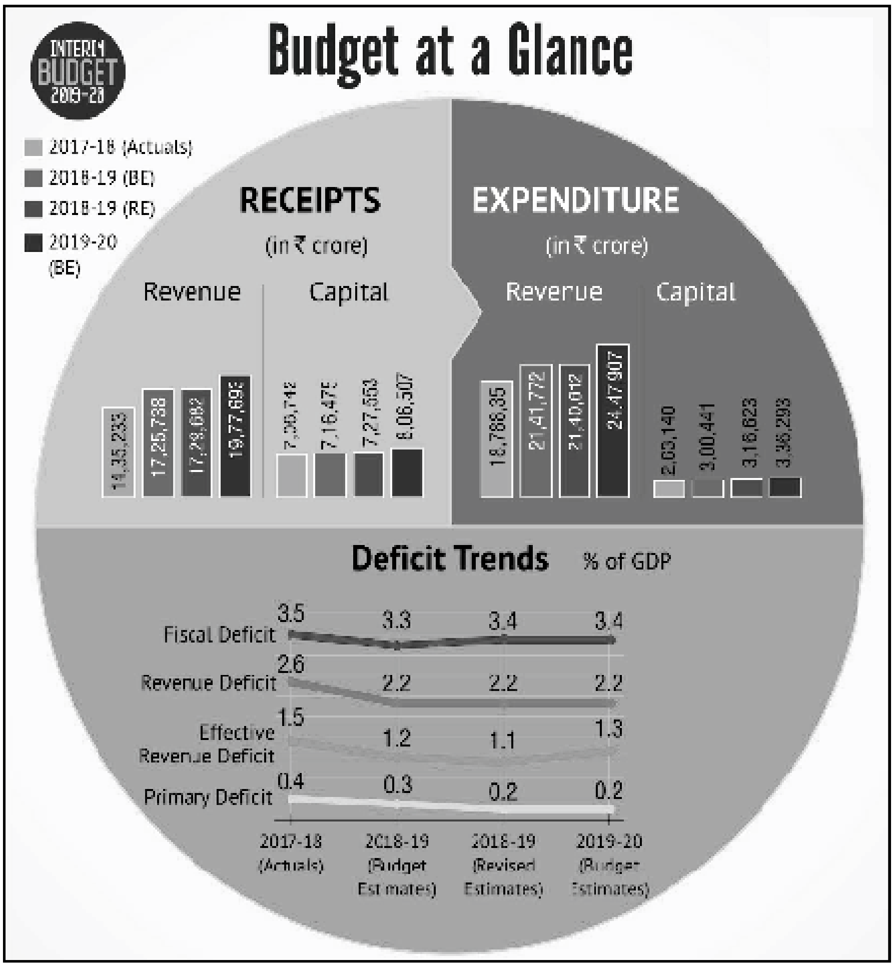

મધ્ય વર્ગ / વેતન મેળવતો વર્ગઃ

વેરાના સ્લેબ અથવા દરમાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. આમ છતાં રૂ.૫ લાખ સુધીની કરપાત્ર આવક ધરાવનાર વ્યક્તિઓને સંપૂર્ણ ટેક્સ રિબેટ મળશે. જો ચોખ્ખી કરપાત્ર આવક (તમામ કપાતો પછી) રૂ.૫ લાખથી વધે નહીં તો કર ભરવાની જરૂરિયાત રહેશે નહી. આમ છતાં આવક રૂ.૫ લાખથી વધે તો કરના વર્તમાન માળખા અનુસાર આવક વેરાની ગણતરી કરવામાં આવશે. આ પગલાંથી મધ્યમ વર્ગના અંદાજે ૩ કરોડ કરદાતાઓ જેવા કે સ્વરોજગાર, નાના બિઝનેસ, નાના વેપારીઓ, વેતન મેળવનારા, પેન્શનરો અને સિનિયર સિટીઝનોને લાભ થશે. આવક વેરા ધારાની કલમ-૮૭ (એ) માં સુધારો કરીને શક્ય બનાવાયું છે, જેથી આ કલમ હેઠળ હાલમાં રૂ.૨૫૦૦ નું રિબેટ ઉપલબ્ધ છે તે રૂ.૧૨,૫૦૦ થશે. આ લાભ નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે લાગુ પડશે. તેનો અર્થ એ કે એસેસમેન્ટ વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧માં અને તે પછીના વર્ષોમાં અમલી બનશે. આ જોગવાઈથી આવકમાં થનારી ખોટ અંદાજે રૂ.૧૮,૫૦૦ કરોડની રહેશે.

હવે પગારદાર વ્યક્તિઓ માટે સ્ટાન્ડર્ડ ડિડકશન રૂ.૪૦,૦૦૦ થી વધારીને રૂ.૫૦,૦૦૦ કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી આવક વેરાના માળખા મુજબ પગારદાર વ્યક્તિઓને વ્યક્તિ દીઠ મહત્તમ રૂ.૩,૦૦૦ (સેસ સિવાય)નો વાર્ષિક લાભ થશે. આ

જોગવાઈનો ખર્ચ રૂ.૪૭૦૦ કરોડ થશે અને અંદાજે ૩.૮૫ કરોડ પગારદાર વ્યક્તિઓને અને પેન્શનરોને લાભ થશે.

અન્ય કર દરખાસ્તો:

■ આ અંદાજપત્રમાં બેંક અને પોસ્ટ ઓફિસની થાપણો ઉપર વ્યાજની આવક ઉપર ટીડીએસની કપાત કરવાની મર્યાદા હાલમાં રૂ.૧૦,૦૦૦ છે તે વધારીને રૂ.૪૦,૦૦૦ કરવામાં આવી છે. એસબીઆઈ રિસર્ચના જણાવ્યા અનુસાર માર્ચ ૨૦૧૮ની સ્થિતિએ ૨૩૯ મિલિયન જેટલા મુદતી થાપણોના ખાતા હતા અને તેમાં ખાતા દીઠ સરેરાશ જમા રકમ રૂ.૨.૭૫ લાખ હતી. હવે ૭.૫ %નો વ્યાજ દર ધારી લઈએ તો દરેક મુદ્દતી થાપણ ધારકને સરેરાશ રૂ.૨૦,૦૦૦નું વ્યાજ મળે. આમાંથી તેમણે રૂ.૧૦,૦૦૦ ઉપર ટીડીએસ ચૂકવવો પડતો હતો.તે હવે રૂ.૪૦,૦૦૦ સુધીની વ્યાજની કમાણીને બાકાત રખાઈ હોવાથી તમામ નાના થાપણદારોને આનાથી મોટી રાહત મળશે. આના કારણે જોખમ ઓછુ કરવા માટે બેંકોના કેટલાક થાપણદારો અન્ય સાધનોમાંથી કરેલુ રોકાણ ઉંચા વળતર માટે બેંકો તરફ વાળશે. એક અંદાજ મુજબ એક વર્ષમાં આશરે ૩ થી ૫ લાખ કરોડની થાપણો પોસ્ટ ઓફિસ અથવા તો બેંકોમાં જમા થશે.

■ વધુમાં ભાડા ઉપર લેવાતા વેરાની મર્યાદામાં વધારો કરીને ટીડીએસ (મૂળ સ્થાને કર કપાત) ની મર્યાદા રૂ.૧.૮ લાખથી રૂ.૨.૪ લાખ કરવામાં આવી છે. જેનાથી નાના કર દાતાઓને ફાયદો થશે. આ પગલાંને કારણે જે લોકો ભાડાની આવક પર આધાર રાખતા હશે તેમને સુગમતા રહેશે.

■ કેપિટલ ગેઈન ટેક્સમાં સુધારો કરીને રહેઠાણના બે મકાનો ધરાવતા કરદાતાઓને રૂ.૨ કરોડના કેપિટલ ગેઈનનો લાભ મળશે. આ લાભ જીવનમાં એક જ વખત મળશે.

■ પોતાનો કબજો હોય તેવા બીજા મકાનના અનુમાનિત ભાડા ઉપર આવક વેરો લેવામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે. આના કારણે આ વર્ગના અને પોતાની નોકરીને કારણે બે અલગ અલગ સ્થળોએ પરિવારોની જાળવણી કરતા લોકોને ફાયદો થશે.

■ આ ઉપરાંત ફેસલેસ સ્ક્રૂટીનીની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જેમાં ભવિષ્યમાં લગભગ તમામ રિટર્ન્સનું વેરિફિકેશન અને એસેસમેન્ટ ટેક્સ ઓફિસરો અને કરદાતાઓ વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારના સંપર્ક વગર ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી કરવામાં આવશે.

નાણાકીય એકીકરણ (Consolidation):

આ અંદાજપત્રમાં નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ માટે ૩.૪ %ની નાણાકીય ખાધનો અને વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે અગાઉના પ્રાથમિક ૩.૩ %ના અંદાજ સામે ૩.૧ %ની નાણાકીય ખાધ રહેવાનો અંદાજ છે.

કોઠો-૧ : ૧૦ પાસા ધરાવતું વિઝન

■ ૧૦ ટ્રિલિયન ડોલરના અર્થતંત્ર માટે ભૌતિક અને સામાજિક માળખાગત સુવિધાઓનું નિર્માણ કરવું.

■ ડીજિટલ ઈન્ડિયા અર્થતંત્રના દરેક ક્ષેત્રમાં અને દેશના દરેક ખુણે પહોંચે.

■ ભારતને પ્રદુષણ મુક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવું

■ ગ્રામ ઔદ્યોગિકરણનું વિસ્તરણ કરવું

■ સ્વચ્છ નદીઓ

■ ભારતના વિકાસ અને વૃદ્ધિને ઉર્જા માટે સાગરકાંઠા અને સમુદ્રના પાણીનો ઉપયોગ કરવો

■ ભારત વિશ્વના સેટેલાઈટ માટે લોન્ચીંગ પેડ બને

■ ભારતને અન્ન ક્ષેત્રે આત્મનિર્ભર બનાવવું

■ તંદુરસ્ત ભારત

■ સક્રિય અને જવાબદાર વહીવટી તંત્ર

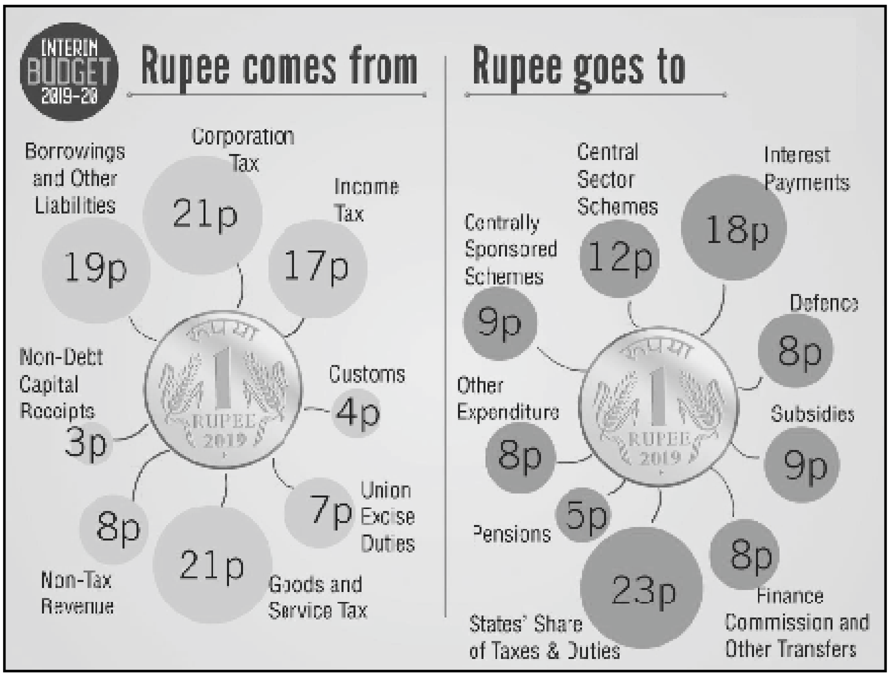

કોઠો-૨ : મહત્વની યોજનાઓના ખર્ચનો અંદાજઃ

(રૂ. કરોડમાં)	૨૦૧૭-૧૮	૨૦૧૮-૧૯	૨૦૧૮-૧૯	૨૦૧૯-૨૦
	વાસ્તવિક	**બજેટનો અંદાજ**	**સુધારેલો અંદાજ**	**બજેટનો અંદાજ**
મહત્વની મુખ્ય યોજનાઓ				
રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ	૮૬૯૪	૯૯૭૫	૮૯૦૦	૯૨૦૦
મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સશક્તિકરણ ગેરંટી પ્રોગ્રામ	૫૫૧૬૬	૫૫૦૦૦	૬૧૦૮૪	૬૦૦૦૦
અનુસૂચિત જાતિઓના વિકાસ માટેની મુખ્ય યોજના	૫૦૬૧	૫૧૮૩	૭૬૦૯	૫૩૯૫
અનુસૂચિત જન જાતિઓના વિકાસ માટેનો મુખ્ય કાર્યક્રમ	૩૫૭૩	૩૮૦૬	૩૭૭૮	૩૮૧૦
લઘુમતિઓના વિકાસ માટેનો મુખ્ય કાર્યક્રમ	૩૯૪૮	૧૪૪૦	૧૪૪૦	૧૫૫૧
અન્ય દયનીય જૂથોના વિકાસ માટેના મુખ્ય કાર્યક્રમ	૧૫૭૪	૨૨૮૭	૧૫૫૦	૧૨૨૭
મુખ્ય યોજનાઓ				
પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના	૬૬૧૩	૯૪૨૯	૮૨૫૧	૯૫૧૬
પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના	૧૬૮૬૨	૧૯૦૦૦	૧૫૫૦૦	૧૯૦૦૦
પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના	૩૧૧૬૪	૨૭૫૦૫	૨૬૪૦૫	૨૫૮૫૩
રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ પેય જળ મિશન	૭૦૩૮	૭૦૦૦	૫૫૦૦	૮૨૦૧
સ્વચ્છ ભારત મિશન	૧૯૪૨૭	૧૭૮૪૩	૧૬૯૭૮	૧૨૭૫૦
રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય મિશન	૩૨૦૦૦	૩૦૬૩૪	૩૧૧૮૭	૩૨૨૫૧
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મિશન	૨૯૪૫૫	૩૨૬૧૩	૩૨૩૩૪	૩૮૫૭૨
શાળાઓમાં મધ્યાહ્ન ભોજન યોજનાનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ	૯૦૯૨	૧૦૫૦૦	૯૯૪૯	૧૧૦૦૦
મુખ્ય આઈ.સી.ડી.એસ	૧૯૨૩૪	૨૩૦૮૮	૨૩૩૫૭	૨૭૫૮૪
કેન્દ્ર સરકારની મુખ્ય યોજનાઓ				
પાક વીમા યોજના	૯૪૧૯	૧૩૦૦૦	૧૨૯૭૬	૧૪૦૦૦
ખેડૂતોને ટૂંકા ગાળાના ધિરાણ માટે વ્યાજ સબસીડી	૧૩૦૪૬	૧૫૦૦૦	૧૪૯૮૭	૧૮૦૦૦
આવકને ટેકારૂપ યોજના	...	...	૨૦૦૦૦	૭૫૦૦૦
યુરિયા સબસીડી	૪૪૨૨૩	૪૫૦૦૦	૪૪૯૯૫	૫૦૧૬૪
પોષણ આધારિત સબસીડી	૨૨૨૪૪	૨૫૦૯૦	૨૫૦૯૦	૨૪૮૩૨
નેશનલ ફૂડ સિક્યોરિટી એક્ટ હેઠળ ફૂડ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયાને ફૂડ સબસીડી	૬૧૯૮૨	૧૩૮૧૨૩	૧૪૦૦૯૮	૧૫૧૦૦૦
NFSA હેઠળ અનાજની વિકેન્દ્રિત ખરીદી માટે ફૂડ સબસીડી	૩૮૦૦૦	૩૧૦૦૦	૩૧૦૦૦	૩૩૦૦૦

લેખક ધ હિન્દુ બિઝનેસ લાઇનમાં વરિષ્ઠ નાયબ તંત્રી છે. **E-mail:** hblshishir@gmail.com

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના બજેટના મુખ્ય અંશો

☞ **ખેડૂતો:**

- PM-KISAN અંતર્ગત ૧૨ કરોડ નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને પ્રતિ વર્ષ રૂ.૬,૦૦૦ની સુનિશ્ચિત વાર્ષિક આવક પૂરી પાડવામાં આવશે.
  ૨૦૧૮-૧૯ના વર્ષમાં વધારાના રૂ.૨૦,૦૦૦ કરોડ સાથે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે રૂ.૭૫,૦૦૦ કરોડની જોગવાઈ
- રાષ્ટ્રીય ગોકુલ મિશનની જોગવાઈ વધારીને રૂ.૭૫૦ કરોડ કરાઈ.
- ગૌ સ્રોતોના ટકાઉ જૈવિક આધુનિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય કામધેનુ આયોગ સ્થાપવામાં આવશે.
- ૧.૫ કરોડ માછીમારોના કલ્યાણ માટે નવો અલગ મત્સ્ય વિભાગ.
- પશુપાલન અને માછીમારી પ્રવૃતિઓ માટે ખેડૂતોને ૨ %ની વ્યાજ સહાયતા, સમયસર પુનઃચુકવણીના કિસ્સામાં વધારાના ૩%.
- આપત્તિ દરમિયાન ૨ %ની વ્યાજ રાહત હવે લોનના સમગ્ર પુનઃનિર્ધારણ સમયગાળા માટે પુરી પાડવામાં આવશે.

- અસંગઠિત ક્ષેત્રના ૧૦ કરોડ કામદારોને પ્રધાનમંત્રી શ્રમ યોગી માનધાન યોજના ચોક્કસ માસિક પેન્શન સુનિશ્ચિત કરશે.
- માત્ર રૂ.૧૦૦/૫૫ પ્રતિ માસના પરવડે તેવા અંશદાન થકી ૬૦ વર્ષની ઉંમર પછી રૂ.૩,૦૦૦ પ્રતિ માસ પ્રાપ્ત થશે.

☞ **આરોગ્ય:**

- હરિયાણામાં ૨૨મી એઈમ્સ સ્થાપવામાં આવશે.

☞ **મનરેગા (MGNREGA):**

- બજેટ અંદાજ ૨૦૧૯-૨૦માં મનરેગા માટે રૂ.૬૦,૦૦૦ કરોડની ફાળવણી.

☞ **પ્રત્યક્ષ કર પ્રસ્તાવો:**

- આવકવેરામાંથી રૂ.૫ લાખ સુધીની આવકને મુક્તિ અપાશે.
- ૩ કરોડ મધ્યમવર્ગીય કરદાતાઓને રૂ.૨૩,૦૦૦ કરોડથી પણ વધુની કરરાહત.
- સ્ટાન્ડર્ડ ડિડક્શન રૂ.૪૦,૦૦૦થી વધારીને રૂ.૫૦,૦૦૦ કરાશે.
- બેંક – પોસ્ટ ઓફિસ થાપણો ઉપર પ્રાપ્ત થતા વ્યાજ ઉપર TDSની મર્યાદા રૂ.૧૦,૦૦૦થી વધારીને રૂ.૪૦,૦૦૦ કરાશે.
- આવકવેરાના વર્તમાન દરો ચાલુ રહેશે.
- બીજા સ્વ-માલિકીના મકાન પર સૈદ્ધાંતિક ભાડાંમાં કરમુક્તિ.
- આવાસ અને રિયલ એસ્ટેટ ક્ષેત્રને ફાયદા -
- ભાડા ઉપર કર કપાત માટે TDSની મર્યાદા રૂ.૧,૮૦,૦૦૦થી વધારીને રૂ.૨,૪૦,૦૦૦ કરાશે.
- રૂ.૨ કરોડ સુધીના મૂડી લાભ માટે એક રહેણાંક આવાસથી બે રહેણાંક આવાસોમાં રોકાણમાંથી પ્રાપ્ત થતા મૂડી લાભને રોલઓવર કરવાનો લાભ લંબાવવામાં આવશે.
- આવકવેરા કાયદાની કલમ ૮૦ – આઈબીએ અંતર્ગત સસ્તા આવાસો માટે કરલાભોની સમયમર્યાદામાં ૩૧મી માર્ચ, ૨૦૨૦ સુધી વધારો.
- વેચાણ નહીં થયેલા આવાસો ઉપર ગણવામાં આવતા કાલ્પનિક ભાડામાંથી કર મુક્તિની સમયમર્યાદા એક વર્ષથી વધારીને બે વર્ષ કરાઈ.

☞ **રાજકોષીય કાર્યક્રમ:**

- રાજકોષીય ખાધ ૨૦૧૯-૨૦ માટે જીડીપીના ૩.૪%સુધી મર્યાદિત કરાશે.
- ૨૦૨૦-૨૧ સુધીમાં રાજકોષીય ખાધનો ૩ %નો લક્ષ્યાંક હાંસલ કરાશે.
- રાજકોષીય ખાધ સાત વર્ષ પહેલા લગભગ ૬ %હતી જેને વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯માં ઘટાડીને ૩.૪%સુધી નીચે લાવવામાં આવી.
- ૨૦૧૯-૨૦ના બજેટમાં કુલ ખર્ચ ૧૩% વધીને રૂપિયા ૨૭,૮૪,૨૦૦ કરોડ થયો છે.
- બજેટ અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે રૂ.૩,૩૬,૨૯૨ કરોડના મૂડી ખર્ચનો અંદાજ.
- અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ (CSS)માં ફાળવણી વધારીને રૂ.૩,૨૭,૬૭૯ કરોડ કરાઈ.
- અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અભિયાનમાં મૂડી ફાળવણી આશરે ૨૦% વધારીને રૂ.૩૮,૫૭૨ કરોડ કરાઈ.

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના બજેટના મુખ્ય અંશો

- અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના (ICDS) માટે મૂડી ફાળવણી ૧૮% વધારીને રૂ.૨૭,૫૮૪ કરોડ કરાઇ.
- અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે મૂડી ફાળવણીમાં નોંધપાત્ર વધારો –
- અનુસુચિત જાતિ માટે મૂડી ફાળવણીમાં ૩૫.૬ ટકાનો વધારો – અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯માં રૂ.૫૬,૬૧૯ કરોડથી વધારીને અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં રૂ.૭૬,૮૦૧ કરાઇ.
- અનુસુચિત જનજાતિ માટે મૂડી ફાળવણીમાં ૨૮%નો વધારો – અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯માં ૩૯,૧૩૫ કરોડથી વધારીને અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે રૂ.૫૦,૦૯૬ કરોડ કરાઇ.
- સરકારને ૮૦,૦૦૦ કરોડના વિમૂડીકરણનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવાનો વિશ્વાસ છે.
- હવે લક્ષ્યાંક રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવાની સાથે ઋણ ઘટાડા ઉપર રહેશે.

☞ ગરીબ અને પછાત વર્ગો:

- 'દેશના સ્રોતો ઉપર પ્રથમ અધિકાર ગરીબોનો છે': નાણામંત્રી.
- ગરીબોને ૧૦% આરક્ષણ આપવા માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ૨૫% વધારાની બેઠકો.
- શહેરી-ગ્રામીણ અસમાનતા દૂર કરવા અને ગામડાઓમાં જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા લક્ષિત ખર્ચ.
- માર્ચ ૨૦૧૯ સુધી વીજળી વીજ જોડાણ મેળવવા ઇચ્છતા તમામ આવાસોને વીજ જોડાણ પુરું પાડવામાં આવશે.

☞ ઉતર પૂર્વ:

- અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ કરતાં ૨૦૧૯-૨૦માં ફાળવણીમાં ૨૧%નો વધારો કરીને રૂ.૫૮,૧૬૬ કરોડ કરાઇ.
- તાજેતરમાં અરૂણાચલ પ્રદેશને હવાઇ નકશા પર લાવવામાં આવ્યો.
- પ્રથમ વખત મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ ભારતીય રેલના નકશા પર આવ્યાં.
- બ્રહ્મપુત્રની નૌકા પરિવહન ક્ષમતામાં વધારો કરીને કન્ટેઇનર કાર્ગોની હેરફેર.

☞ નબળા વર્ગો:

- બાકી રહી ગયેલી તમામ વિચરતી જાતિ અને અર્ધ વિમુક્ત જનજાતિઓને ઓળખવા માટે નીતિ આયોગ અંતર્ગત નવી સમિતિનું ગઠન.
- વિચરતી જાતિઓ અને અર્ધ વિમુક્ત જનજાતિઓના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે સામાજિક અધિકારિતા અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય અંતર્ગત નવા કલ્યાણ વિકાસ બોર્ડનું ગઠન.

☞ સંરક્ષણ:

- સૌ પ્રથમ વખત સંરક્ષણ બજેટ રૂ.૩,૦૦,૦૦૦ કરોડથી વધી જશે.

☞ રેલવે:

- બજેટમાંથી અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માટે રૂ.૬૪,૫૮૭ કરોડની પ્રસ્તાવિત મૂડી સહાયતા.
- સમગ્રપણે મૂડી ખર્ચ કાર્યક્રમ રૂ.૧,૫૮,૬૫૮ કરોડ રહેશે.
- ૨૦૧૭-૧૮માં કામગીરી ગુણોત્તર ૯૮.૪%થી વધીને ૨૦૧૮-૧૯માં ૯૬.૨% અને ૨૦૧૯-૨૦માં ૯૫% થવાની અપેક્ષા.

☞ મનોરંજન ઉદ્યોગ:

- ભારતીય ફિલ્મ નિર્માતાઓને ફિલ્મોના શૂટિંગમાં સરળતાની સાથે સાથે સિંગલ વિન્ડો ક્લિયરન્સ પ્રાપ્ત થશે.
- નિયમનકારી જોગવાઇ વધારે પ્રમાણમાં સ્વ-જાહેરાત ઉપર આધાર રાખશે.
- પાઇરસી (piracy) પર નિયંત્રણ મેળવવા સિનેમેટોગ્રાફ એક્ટમાં એન્ટી-કેમકોર્ડિંગની જોગવાઇ લવાશે.

☞ MSME અને વેપારીઓ:

- જીએસટીમાં નોંધાયેલી SME માટે રૂ.૧ કરોડની વર્ધિત લોન ઉપર ૨ ટકાની વ્યાજ રાહત.
- સરકાર સંચાલિત કંપનીઓમાંથી કરવામાં આવતી ૨૫% ખરીદીઓમાંથી ઓછામાં ઓછી ૩% મહિલાની માલિકીની જીસ્ઈમાંથી કરાશે.
- આંતરિક વેપાર ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાશે, DIPPનું નામ બદલીને ડિપાર્ટમેન્ટ ફોર પ્રમોશન ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી એન્ડ ઇન્ટરનલ ટ્રેડ કરાશે.

☞ ડિજિટલ ગામડાઓ:

- આગામી પાંચ વર્ષ દરમિયાન સરકાર ૧ લાખ ગામડાઓને ડિજિટલ ગામડામાં તબદિલ કરશે.

Central Govt Expenditure

INTERIM BUDGET 2019-20

Budget Estimates for 2019-20 (in ₹ crore)

Heads		Heads	
Pension	1,74,300	Interest	6,65,061
Defence	3,05,296	IT and Telecom	21,549
Major Subsidies	2,96,684	Planning and Statistics	5,594
Agriculture and Allied Activities	1,49,981	Rural Development	1,38,962
Commerce & Industry	27,660	Scientific Departments	26,237
Development of North East	3,000	Social Welfare	49,337
Education	93,848	Tax Administration	1,17,285
Energy	44,101	Transfer to States	1,66,883
External Affairs	16,062	Transport	1.56.187
Finance	19,812	Union Territories	15,042
Health	63,538	Urban Development	48,032
Home Affairs	1,03,927	Others	75,822
		Grand Total	**27,84,200**

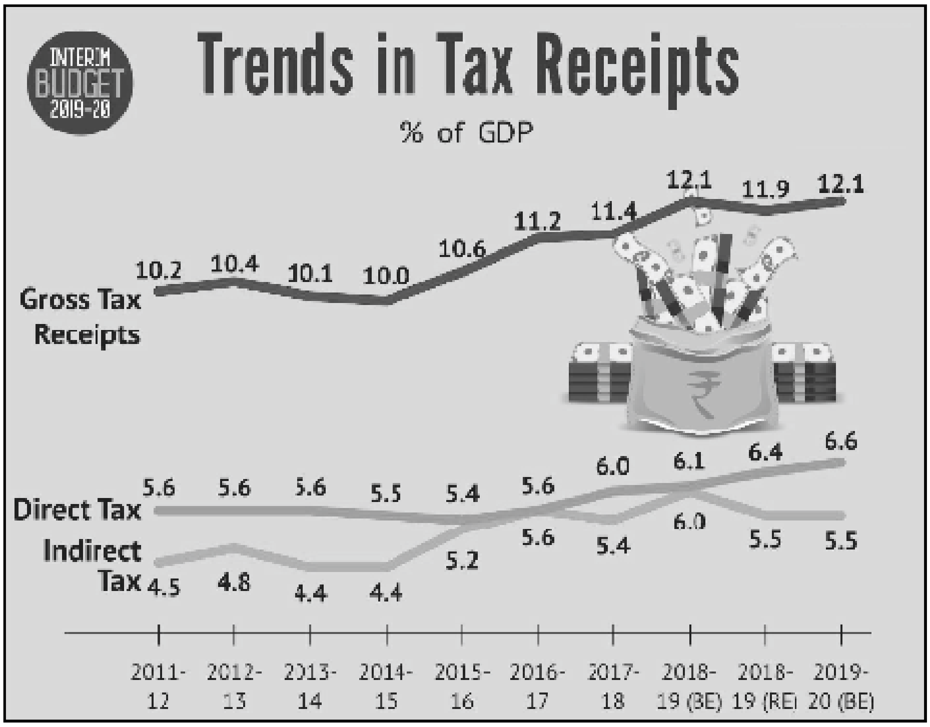

Source : PIB

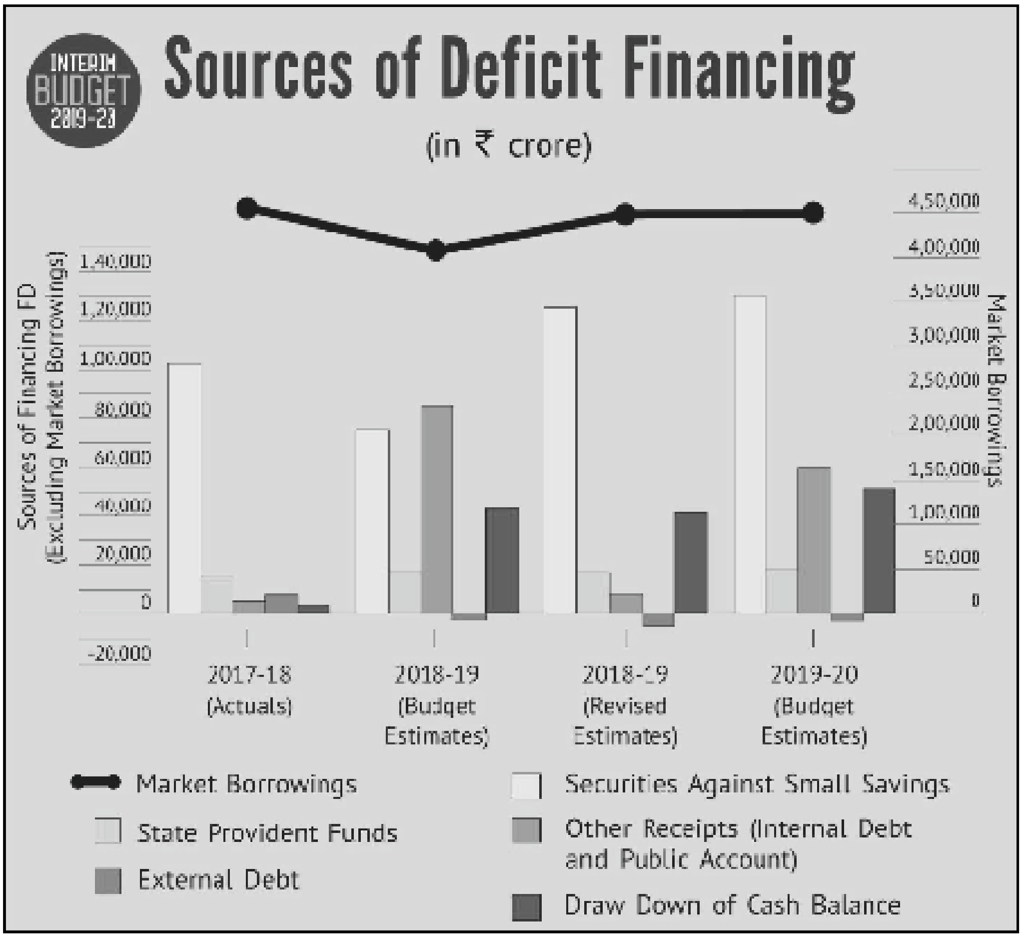

Key Numbers

(in ₹ crore)

	2017-18 (Actuals)	2018-19 (Budget Estimates)	2018-19 (Revised Estimates)	2019-20 (Budget Estimates)
Revenue Receipts	14,35,233	17,25,738	17,29,682	19,77,693
Capital Receipts	7,06,742	7,16,475	7,27,553	8,06,507
Total Receipts	21,41,975	24,42,213	24,57,235	27,84,200
Total Expenditure	21,41,975	24,42,213	24,57,235	27,84,200
Revenue Deficit	4,43,602	4,16,034	4,10,930	4,70,214
Effective Revenue Deficit	2,52,568	2,20,689	2,10,630	2,69,474
Fiscal Deficit	5,91,064	6,24,276	6,34,398	7,03,999
Primary Deficit	62,112	48,481	46,828	38,938

Source : PIB

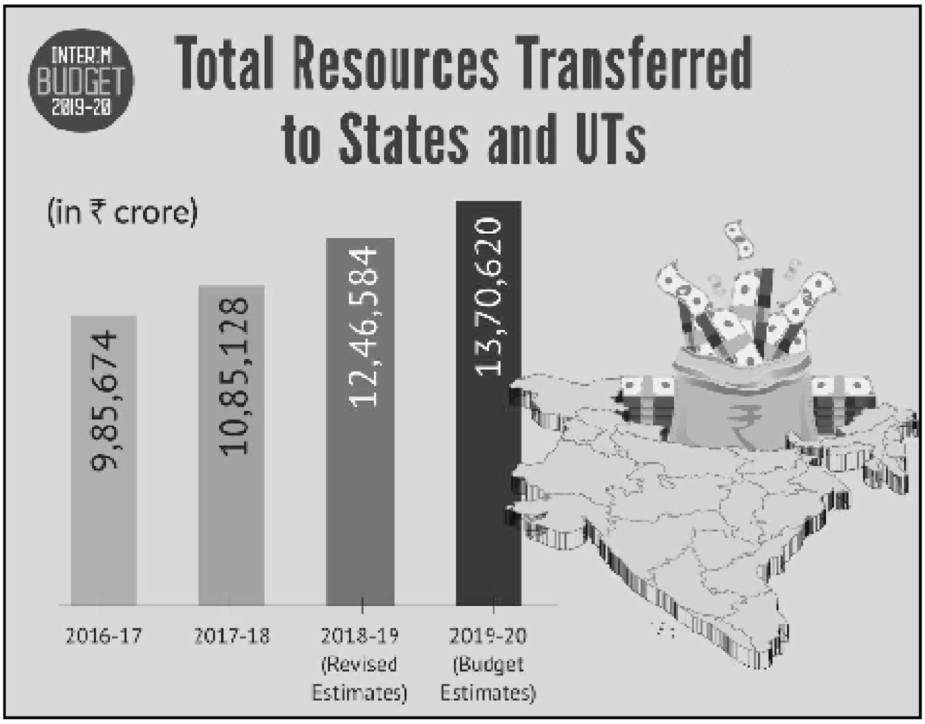
INTERIM BUDGET 2019-20
Total Resources Transferred to States and UTs
(in ₹ crore)
9,85,674
10,85,128
12,46,584
13,70,620
2016-17
2017-18
2018-19 (Revised Estimates)
2019-20 (Budget Estimates)

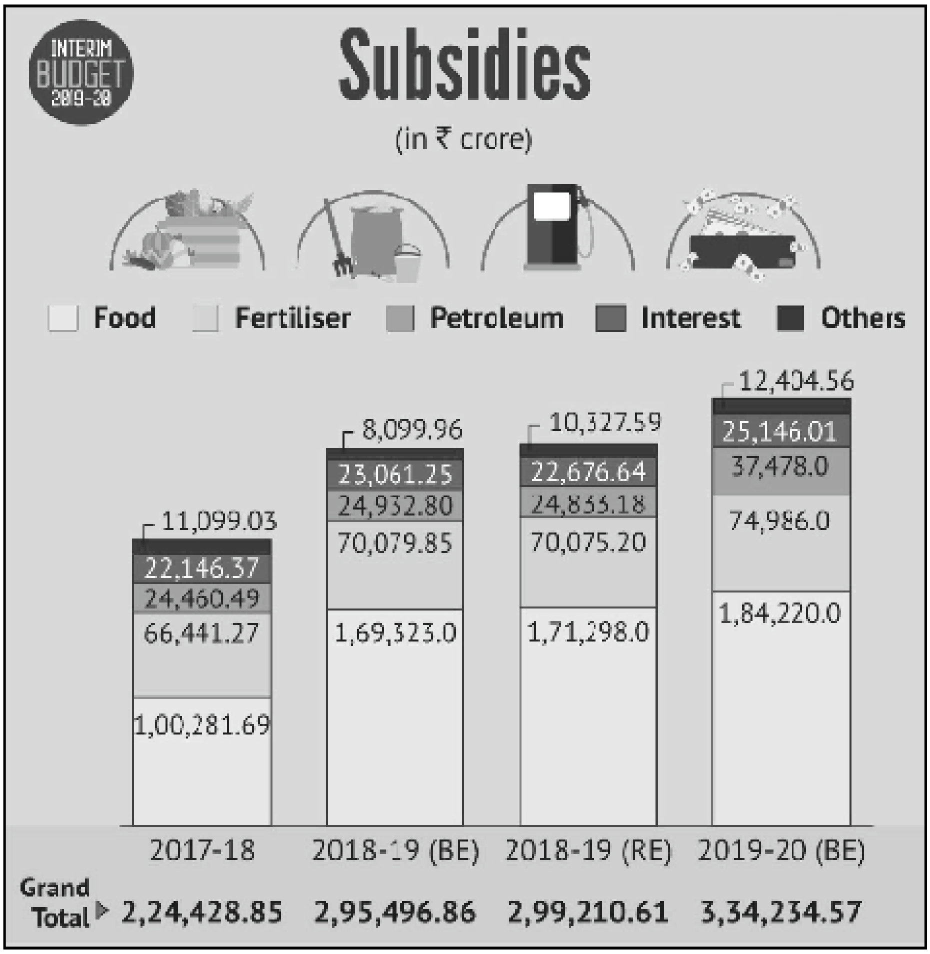
INTERIM BUDGET 2019-20
Subsidies
(in ₹ crore)
Food
Fertiliser
Petroleum
Interest
Others
11,099.03
22,146.37
24,460.49
66,441.27
1,00,281.69
8,099.96
23,061.25
24,932.80
70,079.85
1,69,323.0
10,327.59
22,676.64
24,833.18
70,075.20
1,71,298.0
12,404.56
25,146.01
37,478.0
74,986.0
1,84,220.0
2017-18
2018-19 (BE)
2018-19 (RE)
2019-20 (BE)
Grand Total
2,24,428.85
2,95,496.86
2,99,210.61
3,34,234.57

Source : PIB

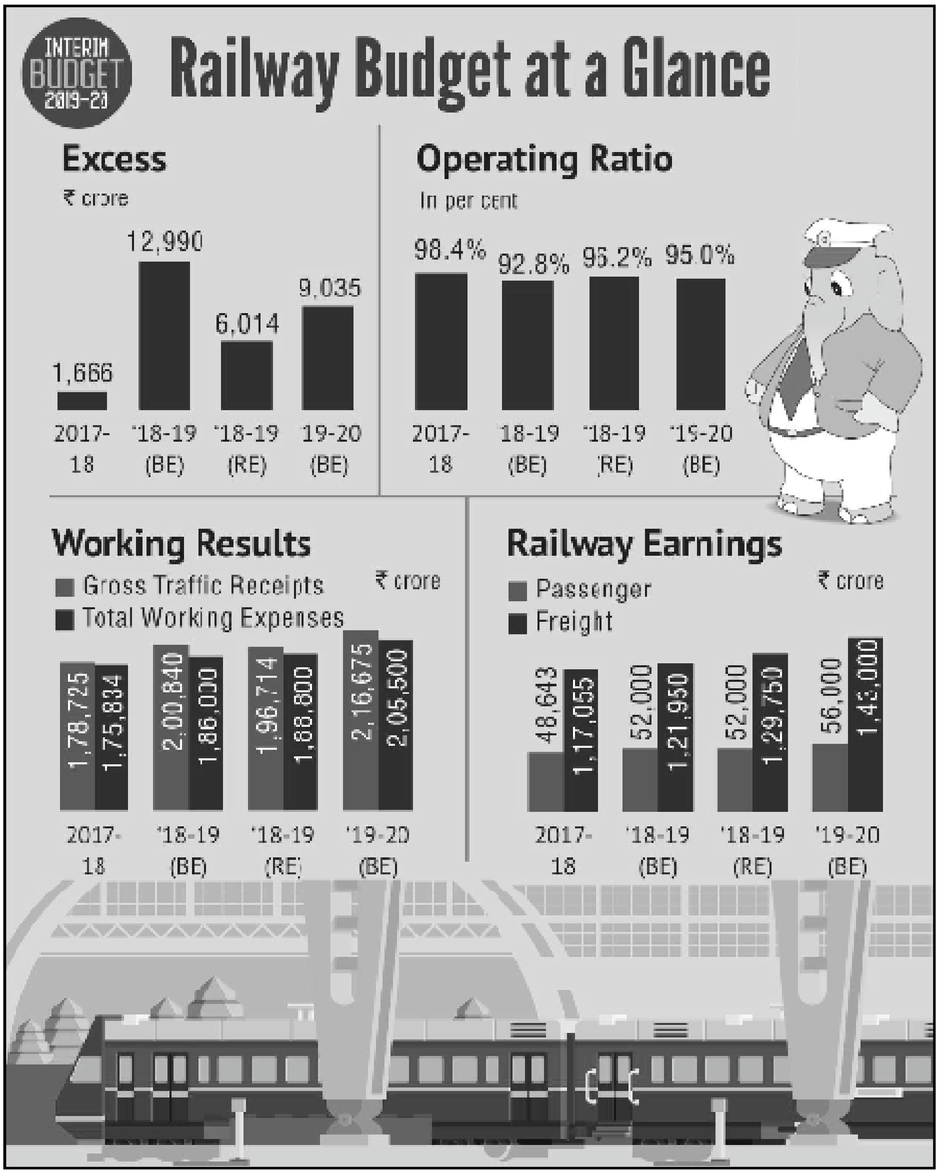
INTERIM BUDGET 2019-20
Railway Budget at a Glance
Excess
₹ crore
1,666
12,990
6,014
9,035
2017-18
'18-19 (BE)
'18-19 (RE)
19-20 (BE)
Operating Ratio
In per cent
98.4%
92.8%
96.2%
95.0%
2017-18
18-19 (BE)
'18-19 (RE)
'19-20 (BE)
Working Results
Gross Traffic Receipts
Total Working Expenses
₹ crore
1,78,725
1,75,834
2,00,840
1,86,000
1,96,714
1,88,800
2,16,675
2,05,500
2017-18
'18-19 (BE)
'18-19 (RE)
'19-20 (BE)
Railway Earnings
Passenger
Freight
₹ crore
48,643
1,17,055
52,000
1,21,950
52,000
1,29,750
56,000
1,43,000
2017-18
'18-19 (BE)
'18-19 (RE)
'19-20 (BE)

INTERIM BUDGET 2019-20
Railways: Back on Track
Capital support from budget proposed at ₹64,587 crore in 2019-20 (BE)
Safest year in its history
All Unmanned Level Crossings on broad gauge network eliminated.
Vande Bharat Express launched with world class experience with speed, service and safety

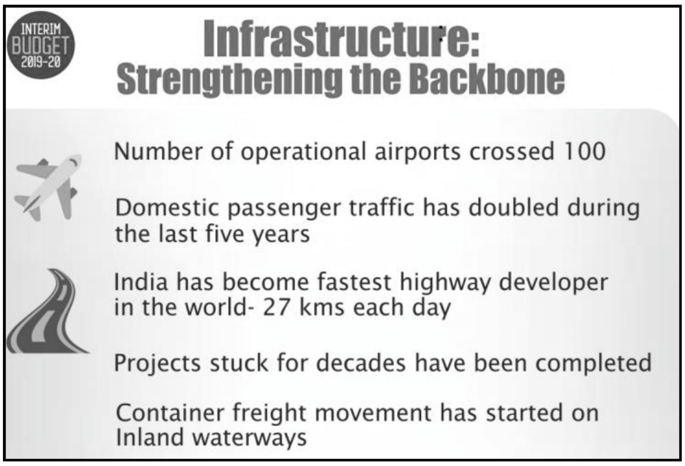
INTERIM BUDGET 2019-20
Infrastructure:
Strengthening the Backbone
Number of operational airports crossed 100
Domestic passenger traffic has doubled during the last five years
India has become fastest highway developer in the world- 27 kms each day
Projects stuck for decades have been completed
Container freight movement has started on Inland waterways

Source : PIB

અંદાજપત્રમાં કરદાતાઓને કરવેરામાં મોટા લાભ

ટી એન અશોક

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના અંદાજપત્રમાં સૌથી વધુ ધ્યાન અર્થતંત્રની તાકીદની સમસ્યાઓ ઉપર કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યુ છે કે જેથી અર્થતંત્રને પાટા ઉપરથી ઉથલી પડતું અટકાવી શકાય, અને એની સાથોસાથ, લોકોને કરવેરાના લાભ પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે. અંદાજે ૩ કરોડ જેટલા મધ્યમ વર્ગના અને નાના કરદાતાઓ, જેમાં સ્વરોજગારી ઉપર નિર્ભર લોકો, નાના ઉદ્યોગ ધંધા, નાના વેપારીઓ, પગારદારો, પેન્શનરો અને વરિષ્ઠ નાગરિકોનો સમાવેશ થાય છે, એમને રૂા. ૧૮૫૦૦ કરોડના કરવેરાના લાભ પૂરા પાડવાની દરખાસ્ત છે. નાણાકીય ખાધ જે સાત વર્ષ અગાઉ લગભગ ૬ % હતી એ ૨૦૧૮-૧૯માં (સુધારેલા અંદાજો મુજબ) ઘટાડીને ૩.૪ % ઉપર લાવવામાં આવી છે. ચાલુ હિસાબી ખાધ (કરન્ટ એકાઉન્ટ ડેફિસીટ) જે છ વર્ષ પહેલા ૫.૬ % હતી એ આ વર્ષે જીડીપીના માત્ર ૨.૫ % જેટલી રહેવાની સંભાવના છે.

કેન્દ્ર સરકારનું ૨૦૧૯-૨૦નું અંદાજપત્ર કરદાતાઓને અનેક રીતે લાભકારક છે. એમાં પગારદાર લોકો અને અન્ય વર્ગો માટે આવકવેરામાંથી મુક્તિની મર્યાદા વધારીને રૂા. ૫ લાખ કરવામાં આવી છે. સ્ટેન્ડર્ડ ડીડકશનની રકમમાં વધારો કરાયો છે. અનુમાનિત ભાડાની આવક ઉપર રાહત આપવામાં આવી છે, લાંબાગાળાના મૂડીવિષયક લાભ ઉપરના વેરામાં બાકાતી બક્ષવામાં આવી છે અને વ્યાજની આવક ઉપર મૂળમાં કરની કપાત (ટીડીએસ) સંબંધમાં મર્યાદા વધારવામાં આવી છે.

આ અંદાજપત્ર અર્થતંત્ર સમક્ષના તાકીદના પ્રશ્નો જેવા કે ફુગાવો, નાણાકીય ખાધને લક્ષિત મર્યાદામાં રાખવી, ચાલુ ખાતાની ખાધને (નિકાસની આવક અને આયાતો ઉપરના ખર્ચ વચ્ચેનું અતર - તૂટ) વધુ વધતી અટકાવવી અને ખેડૂતોની ખેતી વિષયક સમસ્યાઓનું, મોટાભાગના ખેડૂતોને લાભકર્તા બને એ રીતે નિવારણ કરવું વગેરેને વિશેનું એક આર્થિક નિવેદન છે.

કરવેરાની દરખાસ્તની સમજ :

પગારદાર કરદાતાઓ માટેના સ્ટેન્ડર્ડ ડીડકશનની રકમ રૂા. ૪૦,૦૦૦ થી વધારી રૂા. ૫૦,૦૦૦ કરવામાં આવી છે. આનાં પરિણામે, જો ૩૫.૮૮ %નો મહત્તમ માર્જીનલ ટેક્સ દર લાગુ કરવામાં આવે તો રૂા. ૩૫૮૮ ની મહત્તમ કરબચત થશે. આનાથી ૩ કરોડથી વધુ પગારદારો અને પેન્શનરોને વધારાનો રૂા. ૪૭૦૦ કરોડનો કરલાભ થશે.

જો તમે રૂા. ૫ લાખ સુધીની કરપાત્ર આવકની (લાગુ પડતી તમામ કપાત પછી) કમાણી કરતા નિવાસી કરદાતા હો તો તમને આવકવેરાનું સંપૂર્ણ વળતર મળશે. અગાઉ આવા કિસ્સામાં આરોગ્ય અને શિક્ષણ ઉપકર સહિત કરની કુલ જવાબદારી રૂા. ૧૩૦૦૦ સુધી થતી હતી. જો તમારી કુલ આવક રૂા. ૬.૫ લાખ સુધીની હોય તો જો તમે કલમ ૮૦ સી હેઠળ કપાતને પાત્ર એવું પ્રોવીડંટ ફંડ, ચોક્કસ નિર્દિષ્ટ બચત, વીમો વગેરેમાં રોકાણ કરો તો, કરવેરાને લગતા એક અધિકૃત પ્રકાશન - ટેક્સગુરૂના જણાવવા મુજબ, તમારે કોઈપણ કર ભરવાની જરૂર નહીં રહે.

વધુમાં, જો કરદાતાઓ પ્રોવિડંટ ફંડ, ચોક્કસ બચત યોજનાઓ અને વીમા વગેરેમાં રોકાણ કરતા હોય તો એમને માટે આ વચગાળાના અંદાજપત્રમાં વધારાની કપાત, જેવીકે ઘર માટેની લોન ઉપર રૂા. ૨ લાખ સુધીનું વ્યાજ, શૈક્ષણિક લોન ઉપરનું વ્યાજ, નેશનલ પેન્શન યોજનામાં ફાળો, મેડીકલ વીમો તથા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે કરાયલો તબીબી ખર્ચ વગેરેની પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

આમ અંદાજે ૩ કરોડ જેટલા મધ્યમ વર્ગના અને નાના કરદાતાઓ, જેમાં સ્વરોજગારી મેળવતા લોકો, નાના વેપાર ધંધા, નાના વેપારીઓ, પગારદારો, પેન્શનરો અને વરિષ્ઠ નાગરિકોનો સમાવેશ થાય છે

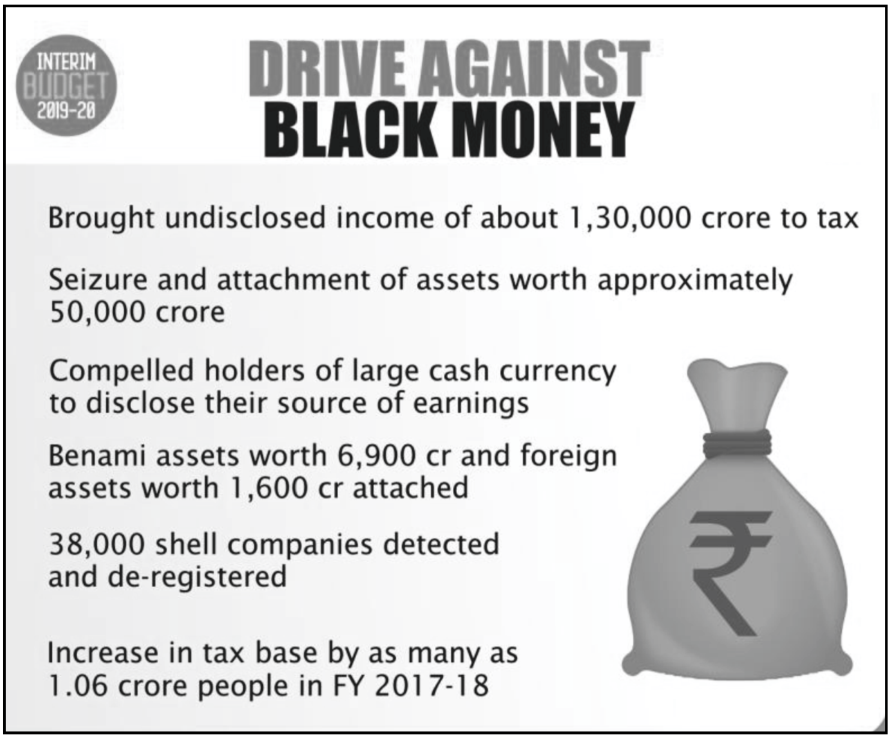

એમને કુલ રૂ. ૧૮૫૦૦ કરોડનો કરલાભ પૂરો પાડવાની દરખાસ્ત છે.

માલિકીના બીજા ઘરના રૂપમાં જે મિલકત હોય અને જે ભાડે ન આપવામાં આવ્યું હોય એના સંબંધમાં કોઈ અનુમાનિત ભાડાની આવક કરપાત્ર આવકમાં ઉમેરાશે નહી. આને પરિણામે હવે તમે બે ઘરની માલિકી ધરાવી શકશો અને બીજા ઘર સંબંધમાં કોઈ અનુમાનીત ભાડાની આવક તમારી કરપાત્ર આવકમાં ઉમેરાશે નહી.

લાંબી મુદતના મૂડીવિષયક લાભ - લોન્ગ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન - ઉપર આવકવેરામાંથી મુક્તિનો લાભ જે અગાઉ રહેઠાણના એક જ ઘરના વેચાણ ઉપર પ્રાપ્ત હતો એ હવે, ભારતમાં જ હોય એવા બે નિવાસી ઘરોમાંના રોકાણ માટે મળી શકશે. આવા લાભનો વિકલ્પ જયાં રૂ. બે કરોડ સુધીની કિંમતની ઘરની મિલકતના વેચાણ ઉપર પ્રાપ્ય છે ત્યાં વ્યક્તિઓ અથવા હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબોને એમના જીવનકાળ દરમિયાન માત્ર એક જ વાર મળી શકશે. એના પરિણામે વ્યક્તિઓ અથવા હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબો, કોઈપણ મૂડી વિષયક લાભનો વેરો ભર્યા સિવાય, એમની ઘરની એક મિલકતનું વેચાણ કરી શકશે અને ઘરના રૂપમાંની બે મિલકતોમાં મૂડીરોકાણ કરી શકશે.

બેંકો અને ટપાલ કચેરીઓમાં ડિપોઝીટ ઉપરના વ્યાજ ઉપર મૂળમાં કરકપાત અંગે મુક્તિની મર્યાદા રૂા. ૧૦,૦૦૦ થી વધારી રૂા. ૪૦,૦૦૦ કરવામાં આવી છે. વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની આવી રૂા. ૫૦,૦૦૦ ની મર્યાદા યથાવત રખાઈ છે. કેટલાક કિસ્સામાં ફિક્સડ ડીપોઝીટ ઉપર વ્યાજની રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપરાંતની આવક મેળવનારા વ્યક્તિગત કરદાતાઓ એમની ચોખ્ખી કુલ કરપાત્ર આવક આવકવેરામાંથી મુક્તિની મર્યાદા (રૂ. ૨.૫ લાખ)થી ઓછી હોવા છતાં વ્યાજ ઉપરના ટીડીએસનું રીફંડ મેળવવા આવકવેરાના રીટર્ન ભરતા હતા. હવે આવી વ્યક્તિઓએ જો આવી ડીપોઝીટ ઉપરના વ્યાજની એમની આવક રૂ. ૪૦,૦૦૦ થી વધારે નહીં હોય તો રીટર્ન ભરવાની જરૂર નહીં રહે.

કોઈપણ વ્યક્તિ (ટેક્સ ઓડિટને પાત્ર નહી એવી વ્યક્તિ અથવા હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ સિવાયની) દ્વારા એક નિવાસીને ચૂકવાયેલા ભાડા સંબંધમાં મૂળમાં કર કપાતની મર્યાદા જે અગાઉ વાર્ષિક રૂ. ૧.૮ લાખ હતી એ વધારીને રૂ. ૨.૪ લાખ કરવામાં આવી છે. આનાથી નાના કરદાતાઓને (મકાન માલિકો), જો એમણે એમના ફલેટ કંપનીઓને ભાડે આપ્યા હશે તો એમને વહીવટી રાહત મળશે. ગમે એમ પણ જો ભાડુઆત એક નાનો વ્યક્તિગત કરદાતા હશે તો એવા કિસ્સામાં, ભાડાની રકમ જો માસિક રૂ. ૫૦,૦૦૦ થી વધુ હશે તો જ મૂળમાં કરકપાત - ટીડીએસ લાગુ પડશે.

આવકવેરા વિભાગને કરદાતાઓ સંબંધમાં વધુ મૈત્રીપૂર્ણ બનાવવાની યોજના હેઠળ આવકવેરા વિભાગ આવકવેરાનાં રીટર્નનું ૨૪ કલાકમાં પ્રોસેસીંગ કરી એની સાથોસાથ જ રીફંડ ઈશ્યુ કરવાનું વિચારે છે. જે કરદાતાઓને જે તે નાણાંકીય વર્ષનું આવકવેરાનું રીટર્ન ભર્યા પછી અત્યાર સુધી એમના ટેકસ રીફંડ માટે મહિનાઓની રાહ જોવી પડતી હતી એમને માટે આ એક મોટી રાહત છે. કેટલાકને તો રીટર્ન ભર્યા પછીના નાણાકીય વર્ષમાં જ એમનું રીફંડ મળ્યું છે.

બીજો લાભ એ છે કે હવે રીટર્નની ચકાસણી અને ઝીણવટભરી આકારણીનું તમામ કાર્ય ઈલેક્ટ્રોનિક્લી હાથ ધરવામાં આવશે. આ કાર્ય પણ એક નામ વગરની કચેરી દ્વારા હાથ ધરાશે, જેમાં માત્ર કરવેરા નિષ્ણાતો અને અધિકારીઓ બધી જ કામગીરી બજાવશે અને આમ કરદાતાઓ તથા આવકવેરા વિભાગના અધિકારીઓ વચ્ચે અંગત - વ્યક્તિગત ક્રિયા પ્રતિક્રિયા નાબુદ થશે.

પ્રધાનમંત્રી કિસાન સમ્માન નિધિ હેઠળ બે હેકટર સુધીની ખેતીલાયક જમીન ધરાવતા ખેડૂતોના કુટુંબને માટે સીધી આવકના રૂપમાં વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦૦ની

સહાયની જાહેરાત કરવામા આવી છે. સહાયની આ રકમ સીધેસીધી ખેડૂતોના બેંકના ખાતાંમાં જમા થશે. આ યોજના હેઠળ દેશના લગભગ ૧૨ કરોડ જેટલા નાના અને સીમાંત ખેડૂતોના બેંક ખાતામાં રૂ. ૨૦૦૦ નો એક એવા ત્રણ સમાન સપ્તાહમાં સહાયની રકમ જમા થશે.

૨૦૧૯-૨૦ના વચગાળાના અંદાજપત્રની મહત્વની જાહેરાતો :

- ૧૨ કરોડ નાના અને સીમાંત ખેડૂતો માટે સીધી આવકમાં ટેકાની યોજના
- અસંગઠિત ક્ષેત્રના ૧૦ કરોડ કામદારો માટે પેન્શનની પહેલ
- રૂ. ૫ લાખ સુધીની આવકને આવકવેરામાંથી મુક્તિ
- સ્ટેમ્પ ડ્યુટીમાં સુધારા
- સંરક્ષણ માટે અભૂતપૂર્વ એવી રૂા. ૩ લાખ કરોડની મહત્તમ ફાળવણી
- ઉત્તર પૂર્વના વિસ્તાર માટે રૂા. ૫૮,૧૬૬ કરોડના વિક્રમ ફંડની ફાળવણી
- હરિયાણા માટે નવી એઈમ્સ

- ભારતીય ફિલ્મ નિર્માતાઓ માટે વિદેશીઓ જેવી જ સીંગલ વિન્ડો ક્લીયરન્સની સુવિધા
- શિક્ષણ, આરોગ્ય અને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ સહિત નબળા વર્ગના લોકોના કલ્યાણ માટે આંતરમાળખાની સગવડો માટે બજેટમાં વધુ ફાળવણી
- ૧.૫ કરોડ માછીમારોના કલ્યાણ માટે મત્સ્યોછેરનો નવો અલગ વિભાગ

નાણાકીય ખાધ:

નાણાકીય ખાધ જે સાત વર્ષ અગાઉ લગભગ ૬ % હતી એ ૨૦૧૮-૧૯માં (સુધારેલા અંદાજો મુજબ) ઘટાડીને ૩.૪ % ઉપર લાવવામાં આવી છે. ચાલુ હિસાબી ખાધ - કરન્ટ એકાઉન્ટ ડેફિસીટ જે છ વર્ષ પહેલા ૫.૬ % હતી એ આ વર્ષે જીડીપીના માત્ર ૨.૫ % જેટલી રહેવાની સંભાવના છે.

અંદાજપત્રમાં સૌથી વધુ ધ્યાન અર્થતંત્રના તાકીદના પ્રશ્નો ઉપર કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી અર્થતંત્રને પાટા ઉપરથી ઉથલી પડતું અટકાવી શકાય અને એની સાથોસાથ લોકોને કરવેરામાં લાભ પૂરા પાડવામા આવ્યા છે.

આ અંદાજપત્ર આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓની ઉપભોક્તાઓના હિતોનાં રક્ષણલક્ષી અર્થતંત્રની વિચારધારા સાથે સુસંગત છે. એનો અર્થ એ છે કે જો ઉપભોકતાના હાથમાં પૈસા હોય તો એ માલસામાન ખરીદે છે, માંગ ઉભી કરે છે, મેન્યુફેકચરોને વધુ ઉત્પાદન કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે અને આમ વિકાસ વૃદ્ધિને સહાયક બને છે.

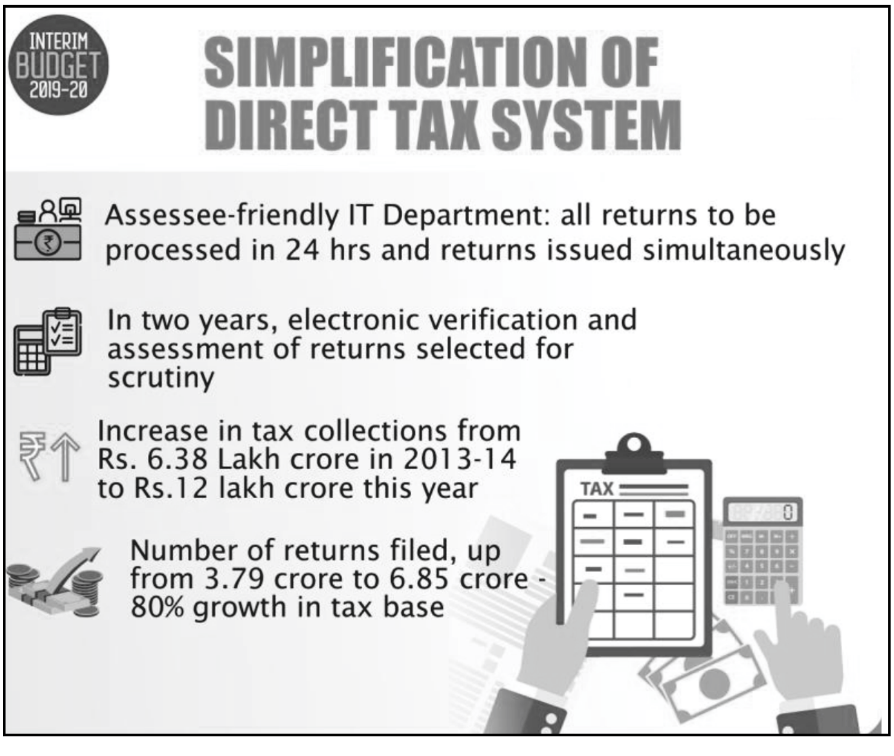

લેખક કોર્પોરેટ ટાઈકૂન્સના કાર્યવાહક તંત્રી તથા ધ ફ્લેગ પોસ્ટના નિવાસી તંત્રી છે તેમજ બિઝનેસ લાઈન, ધ સ્ટેટ્સમેન, પાર્લામેન્ટેરિઅન, પાવર પોલિટિક્સ અને NetIndian.inમાં યોગદાન આપે છે.

E-mail: ashoktnex@gmail.com

સુશાસન મારફતે સર્વસમાવેશક વિકાસ

યોગેશ સૂરી અને દેશ ગૌરવ સેખ્રી

નીતિ આયોગે વિસ્તૃત ડોક્યુમેન્ટ પ્રસ્તુત કર્યું છે, જેનું નામ ''સ્ટ્રેટેજી ફોર ન્યૂ ઈન્ડિયા @૭૫'' (ભારતની આઝાદીના ૭૫માં વર્ષમાં નવા ભારતનું નિર્માણ કરવા માટેની વ્યૂહરચના) છે. આ ડોક્યુમેન્ટ ભારતની આઝાદીના ૭૫માં વર્ષમાં વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૪ ટ્રિલિયન ડોલરનું અર્થતંત્ર બનાવવા માટેની યોજનાઓ ધરાવે છે. તેમાં ૪૧ પ્રકરણો સામેલ છે, જેમાં આગામી ત્રણ દાયકા માટે સર્વસમાવેશક અને સતત વૃદ્ધિ માટે નક્કર પાયો નાંખવા માટેનાં સૂચનો પણ સામેલ કરવામાં આવ્યાં છે. એ જ રીતે એસ્પિરેશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ પ્રોગ્રામ(ADP)નો ઉદ્દેશ દેશના સૌથી વધુ પછાત ૧૧૫ જિલ્લાઓની કાયાપલટ કરવાનો છે, જે માટે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, કૃષિ, જળ વ્યવસ્થાપન, નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા અને કૌશલ્ય વિકાસ સંબંધિત કાર્યક્રમો સામેલ છે.

કોઈ પણ દેશમાં સુશાસનથી જનતાનું જીવનધોરણ કેવી રીતે સુધરે છે અને કુશાસનથી દેશનો સર્વનાશ થાય છે એનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. ભારતીય દંતકથાઓમાં સુશાસન અને સતત વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તથા આ કથાઓનાં મૂળિયાં હજારો વર્ષો જૂનાં સમયગાળા તરફ દોરી જાય છે. શ્રીમદભગવત ગીતા ૫૦ સદીઓ જૂની ગણાય છે, જેમાં સુશાસન, નેતૃત્વ, ફરજ અને સહાનુભૂતિ માટે અનેક ચાવીઓ પ્રદાન કરી છે, જેનું આધુનિક સંદર્ભમાં સતત પુનઃઅર્થઘટન થાય છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ (ઇ. સ. પૂર્વે બીજી અને ત્રીજી સદી) રાજાની ભૂમિકામાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ જનકલ્યાણને આપવામાં આવ્યું હતું. આપણાં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ ''સુ-રાજ'' પર પણ ભાર મૂક્યો હતો, જેનો અર્થ સુશાસન થાય છે. શાસનનું મહત્ત્વ ભારતીય બંધારણમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે, જે સાર્વભૌમિકતા, સમાજવાદ, ધર્મનિરપેક્ષતા અને લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક પર નિર્મિત છે. ભારતીય બંધારણ લોકશાહી પ્રત્યે કટિબદ્ધ, કાયદાનાં શાસન અને જનકલ્યાણને વરેલું છે.

દસમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ખરાબ શાસનની કેટલીક લાક્ષણિકતા સામેલ છેઃ અર્થતંત્રનું નબળું વ્યવસ્થાપન; મૂળભૂત જરૂરિયાતો ઉપલબ્ધ ન થવી; જીવન અને અંગત સુરક્ષાને જોખમ; વંચિતતા અને બહિષ્કાર; સરકારના વહીવટીતંત્રમાં સંવેદનશીલતા, પારદર્શકતા અને જવાબદારીનો અભાવ; ન્યાય મળવામાં વિલંબ અને શાસનમાં સહભાગી થવાની ઓછી તક સાથે ગરીબોનું અસ્તિત્વ અને વાતાવરણમાં પ્રદૂષણ વધવું.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રએ સુશાસનના આઠ આધારસ્તંભો પરિભાષિત કર્યા છે, જે આ મુજબ છેઃ સર્વસંમતિલક્ષી, જવાબદાર, પારદર્શક, ઉત્તરદાયક, સમાનતાલક્ષી અને સર્વસમાવેશક, અસરકારક અને કાર્યદક્ષ, કાયદાનું શાસન અને જનતાની સહભાગીદારી. સ્થાયી વિકાસ લક્ષ્યાંકો અંતર્ગત પણ સુશસાન, સર્વસમાવેશકતા, જનતાની ભાગીદારી, અધિકારો અને સુરક્ષામાં સુધારા તરફ જતાં ૧૬ લક્ષ્યાંકો વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યાં છે.

વિકાસલક્ષી એજન્ડા – ઇન્ડિયા @ ૭૫ઃ

નીતિ આયોગે વિસ્તૃત ડોક્યુમેન્ટ પ્રસ્તુત કર્યું છે, જેનું નામ ''સ્ટ્રેટેજી ફોર ન્યૂ ઇન્ડિયા @૭૫'' (ભારતની આઝાદીનાં ૭૫માં વર્ષમાં નવા ભારતનું નિર્માણ કરવા માટેની વ્યૂહરચના) છે. તેમાં ભારતની

આઝાદીનાં ૭૫માં વર્ષ માટે વિસ્તૃત રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. આ ડોક્યુમેન્ટમાં ૪૧ પ્રકરણો છે, જે લગભગ તમામ ક્ષેત્રોને આવરી લે છે. તેમાં હાલની સ્થિતિ, મર્યાદા અને વ્યૂહરચનાઓની સાથે ભારતને વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૪ ટ્રિલિયન ડોલરનું અર્થતંત્ર બનાવવા માટેની યોજનાઓ તેમજ આગામી ત્રણ દાયકા માટે સર્વસમાવેશક અને સતત વૃદ્ધિ માટે નક્કર પાયો નાંખવા માટેનાં સૂચનો પણ સામેલ કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉપરાંત તેમાં ૭ પ્રકરણ શાસન પર કેન્દ્રિત છે, જેમાં સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ, કાયદાકીય, ન્યાયિક અને પોલીસ ક્ષેત્રોમાં સુધારા, આકાંક્ષી જિલ્લાઓની કાયાપલટ, સિવિલ સેવાઓમાં સુધારા, શહેરનો વહીવટ, જમીન સંસાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ તથા ડેટા સંચાલિત શાસન જેવા વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. બાકીનાં પ્રકરણોમાં, ખાસ કરીને સામાજિક સુધારા, સુશાસન સાથે સંબંધિત, સેવાઓનું સમયસર અને શ્રેષ્ઠ વિતરણ તેમજ વધારે અસરકારક પરિણામો મેળવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નજર રાખવા, મૂલ્યાંકન કરવા અને જવાબદારી વધારવા માટે વહીવટી વ્યવસ્થાને સુધારવાનાં સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે. એટલે રાજ્ય સરકારોએ શિક્ષકની લાયકાતોનું સ્તર ઘડવા માટેનાં નીતિનિયમો લાગુ કરવા, શિક્ષકની નિષ્ક્રિયતા અને શિક્ષણના પરિણામો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા મજબૂત વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડશે. ઉપરાંત શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓના પરિણામોનું મંત્રાલયોથી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ દ્વારા નિયમિતપણે મૂલ્યાંકન કરાવવું પડશે.

વિશિષ્ટ આઇડી મારફતે દરેક બાળકના શિક્ષણના પરિણામો અને અંતિમ પરીક્ષાના પરિણામો પર નજર રાખવા માટે એક ઇલેક્ટ્રોનિક નેશનલ એજ્યુકેશન રજિસ્ટ્રી ઊભી કરવા સાથે એક સુધારો સંબંધિત છે. એનાથી પ્રાથમિક શિક્ષણ પછી અભ્યાસ અધૂરો છોડી ગયેલા બાળકોની યાદી તૈયાર કરવામાં મદદ મળવાની સાથે સામાજિક રીતે વંચિત જૂથો અને શારીરિક કે બૌદ્ધિક રીતે વિકલાંગ બાળકોની જરૂરિયાતો પુર્ણ કરવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં સહાય મળશે.

એ જ રીતે આ ડોક્યુમેન્ટમાં મેડિકલ, નર્સિંગ, ડેન્ટિસ્ટ્રી અને ફાર્મસીનાં શિક્ષણમાં શાસન સુધારવાની ભલામણો કરવામાં આવી છે. આ આયુષ, નર્સિંગ, ડેન્ટિસ્ટ્રી અને ફાર્મસી પરિષદોને સુધારવાની સાથે પ્રસ્તાવિત નેશનલ મેડિકલ કમિશન બિલ, ૨૦૧૭ને સુધારવા માટે પણ ભલામણો કરે છે. એમાં શિક્ષણનું પ્રમાણીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા આનુષંગિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો માટેની પરિષદ સ્થાપિત કરવાની દરખાસ્ત પણ રજૂ કરવામાં આવી છે તથા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે ગુણવત્તાના નિયંત્રણની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા, નૈદાનિક આચારસંહિતા અને વર્કફોર્સ મેનેજમેન્ટની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

એસ્પિરેશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ પ્રોગ્રામ (મહત્ત્વાકાંક્ષી જિલ્લા કાર્યક્રમો):

એસ્પિરેશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ પ્રોગ્રામ (ADP – મહત્ત્વાકાંક્ષી જિલ્લા કાર્યક્રમ) જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮માં શરૂ થયો હતો, જેનો ઉદ્દેશ નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં દેશના ઓછા વિકસિત વિસ્તારોમાં લોકોના જીવનને પરિવર્તન કરવાનો છે. નીતિ આયોગના નેજા હેઠળ આ કાર્યક્રમનો લક્ષ્યાંક દેશના સૌથી વધુ પછાત ૧૧૫ જિલ્લાઓમાં સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ, શિક્ષણ, કૃષિ અને જળ વ્યવસ્થાપન, નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા અને કૌશલ્ય વિકાસના ક્ષેત્રમાં કેન્દ્રિત કાર્યક્રમો હાથ ધરીને એની કાયાપલટ

કરવાનો છે.

આ કાર્યક્રમ સરકારી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા માટે સીમાચિહ્નરૂપ પહેલ છે: વિઝન અને જિલ્લા યોજના મારફતે આકાંક્ષાઓના સ્તરને વધારવું, પર્યાપ્ત સંસ્થાગત વ્યવસ્થાઓ, તમામ હિતધારકોનાં પ્રયાસોનો સમન્વય કરવો અને સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ રિયલ-ટાઇમમાં નજર રાખવાની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરીને જિલ્લાઓ વચ્ચે રેન્કિંગ-આધારિત જાહેર સ્પર્ધા યોજવી.

સરકારી સહાયોનું લાભાર્થીઓનાં ખાતાઓમાં સીધું હસ્તાંતરણ:

સરકારી સહાયોનું લાભાર્થીઓનાં ખાતાઓમાં સીધું હસ્તાંતરણ કરવા માટે ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (ડીબીટી)નો અમલ વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪માં શરૂ થયો હતો. એનો ઉદ્દેશ એવી સરકારી વ્યવસ્થા વિકસાવવાનો હતો, જે સરળ અને યુઝરને અનુકૂળ ગવર્મેન્ટ ટૂ પીપલ (G2P) ઇન્ટરફેસ સુનિશ્ચિત કરે તથા લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિઓ અને કુટુંબોને વાજબી અને પારદર્શક રીતે વિવિધ અધિકારો સીધા પ્રદાન કરે.

એનાથી કોઈ પણ લાભ લાભાર્થીને પ્રદાન કરવા માટેનાં વિવિધ સ્તરોમાં ઘટાડો થઈ ગયો છે. એનાથી ચુકવણીનાં વિલંબમાં ઘટાડો થયો છે. એનાથી લક્ષિત લાભાર્થીને જ લાભ મળે છે, જેનાં પરિણામે ભ્રષ્ટાચાર નિયંત્રણમાં આવ્યો છે અને લાભાર્થીઓનું ડુપ્લિકેશન બંધ થઈ ગયું છે.

ડીબીટી પદ્ધતિ મારફતે કુલ રૂ. ૬ લાખ કરોડનાં ભંડોળનું હસ્તાંતરણ થયું છે. ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ સુધીમાં અંદાજિત બચત આશરે રૂ. ૧.૧ લાખ કરોડને આંબી ગઈ છે, જેમાંથી મોટાં ભાગની બચત એલપીજી માટેની યોજનાઓ (રૂ. ૫૬,૯૩૧ કરોડ), જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (રૂ. ૩,૦૩,૦૦૩ કરોડ) અને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી કાર્યક્રમ (રૂ. ૧૯,૭૬૫ કરોડ)માં થઈ છે. આ પહેલથી આધાર (નાણાકીય અને અન્ય સરકારી સહાયો, લાભો અને સેવાઓનું લક્ષિત વળતર) ધારા, ૨૦૧૬નાં અમલને મોટું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

સુધારા:

વહીવટી સુધારણાના મુખ્ય ક્ષેત્રો વહીવટીતંત્રની સ્થાપના, કાયદાકીય/ન્યાય વ્યવસ્થામાં સુધારો તથા કાયદો અને વ્યવસ્થામાં જાળવણી છે. સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તનની સાથે સેવા પ્રદાન કરવાની નવી વ્યવસ્થાનો ઉદય થતાં અને વિવિધ અદાલતોમાં ૨.૭ કરોડ કેસોનો ભરાવો થયો હોવાથી આ સુધારાઓ પર ધ્યાન આપવાની તાતી જરૂર છે.

નીતિ આયોગે ન્યૂ ઇન્ડિયા @૭૫ પર એક ડોક્યુમેન્ટ પ્રકાશિત કર્યું છે, જેમાં સિવિલ સેવા, ન્યાયતંત્ર અને પોલીસ દળમાં સુધારાઓ માટે ભલામણો કરી છે, જેમાંથી મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ છે:

સિવિલ સેવામાં સુધારા :

a) પુરવઠા અને માગ વચ્ચેનો રેશિયો વધારવો અને અધિકારીલક્ષી કાર્યશૈલીને પ્રોત્સાહન આપવું.

b) સેવાઓને તર્કબદ્ધ અને સંવાદી બનાવીને કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોનાં સ્તરે હાલની ૬૦થી વધારે જુદી જુદી સનદી સેવાઓની સંખ્યા ઘટાડવી.

c) ઉચ્ચ સ્તરે કુશળ કે તજજ્ઞ લોકોની ભરતી કરીને મોટી ઉંમરે પ્રવેશ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.

d) સિવિલ સેવાઓમાં પ્રવેશ કરવાની લઘુતમ વયમર્યાદા ઘટાડવી.

e) મ્યુનિસિપલ કર્મચારીઓની સંખ્યા વધારવી અને સંભવિત ક્ષેત્રોમાં સેવાઓનું આઉટસોર્સિંગ કરવું.

f) સેવા પ્રદાન કરવા, ફરિયાદોનું નિવારણ કરવા તથા ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી (આઇસીટી)નો ઉપયોગ વધારીને મહિતીની જાહેર સુલભતાની દૃષ્ટિએ સર્વસમાવેશક નાગરિક-કેન્દ્રિત માળખાને વિકસાવવું.

g) જ્યારે ભ્રષ્ટાચારને અટકાવવા અને એને ઓળખવા માટે સંસ્થાગત વ્યવસ્થાને મજબૂત કરીને શાસનમાં પ્રામાણિકતા સુનિશ્ચિત કરવી, ત્યારે સાથે સાથે પ્રામાણિક સનદી અધિકારીઓને રક્ષણ આપવું.

કાયદાકીય સુધારા :

a) કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના હાલના તમામ કાયદાઓ, નીતિનિયમોનું રિપોઝિટરી ઊભી કરવી.

b) અત્યંત જૂના અને બિનઅસરકારક કાયદાઓ નાબૂદ કરવા તથા હાલના કાયદાઓના અમલને નિયંત્રિત કરતી જોગવાઈઓ દૂર કરવી.

c) પૂર્વ-સંસ્થાગત હસ્તક્ષેપ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને ગુનાહિત ન્યાય અને પ્રક્રિયાગત કાયદાઓમાં સુધારા કરવા.

d) હિંસક અપરાધીકરણમાં ઘટાડો કરવો અને સગીર અપરાધીઓને સુધારવા માટે કામગીરી કરવી.

e) અદાલતની પ્રક્રિયાઓના ઓટોમેશનને પ્રાથમિકતા આપવી તથા

ઈલેક્ટ્રોનિક કોર્ટ અને કેસ મેનેજમેન્ટ માટે આઈસીટી સક્ષમતા સ્થાપિત કરવી.

f) ન્યાય વ્યવસ્થામાં વહીવટી કેડર પ્રસ્તુત કરવી.

પોલીસ સુધારાઃ

a) પોલીસ દળોનું આધુનિકરણ કરવું અને મોડલ પોલીસ ધારા, ૨૦૧૫નો અમલ કરવો.

b) રાજ્ય સરકારોએ પોલીસ દળમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધે એવી સુનિશ્ચિતતા કરવી.

c) પોલીસ કર્મચારીઓ અને અધિકારીઓ માટે તાલીમ મોડ્યુલને સુધારવા, નવા અને આધુનિક અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરવા તથા સતત શિક્ષણ જાળવી રાખવું.

d) ફર્સ્ટ ઈન્ફોર્મેશન રિપોર્ટ (FIR) દાખલ કરવાની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવો, જેમાં સગીર વયનાં અપરાધીઓ માટે ઇ-એફઆઇઆર ફાઇલ પ્રસ્તુત કરવાનું સામેલ છે.

e) કટોકટીમાં નાગરિકોની સુરક્ષાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા સામન્ય રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઈમરજન્સી સંપર્ક નંબર શરૂ કરવો.

f) સાયબર અપરાધો, સાયબર જોખમો અને ગોટાળઓ અટકાવવા માટે અલગ કેડર સ્થાપિત કરવી.

ઈ-ગવર્નન્સ :

વર્ષ ૨૦૨૨ સુધી નવા ભારતનું નિર્માણ કરવા કેટલાંક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂર પડી શકે છે. આ સિદ્ધાંતોમાં સામેલ છેઃ જનતાને સીધી, પેપરલેસ અને કેશલસ સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી; તમામને જોડાણ પ્રદાન કરવું અને ડિજિટલ ઓળખ આપવી; આધાર સક્ષમ ડીબીટી (સરકારી સહાયોનું સીધું હસ્તાંતરણ) મારફતે લક્ષિત લાભો; સ્વરૂપો અને પ્રક્રિયાઓ સરળ કરવી તથા ઇ-પ્લેટફોર્મ્સ પ્રદાન કરવા.

દરેક મંત્રાલય/વિભાગને યોજનાઓ, એનાં અમલીકરણ, નજર અને પરિણામો પર ભાર મૂકતાં માળખાગત કાર્યની મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા પર બારીક નજર રાખવાની જરૂર પડશે, જેમાં ફક્ત પરિણામો કે ખર્ચને જ ધ્યાનમાં ન લેવા. શક્ય હોય ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ પરિણામો મેળવવા માટે આઈસીટી અને આગળ જતાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

એ જ રીતે નાગરિક સમાજ, કોર્પોરેટ, બજારો અને નાગરિકોને વ્યાપકપણે સંપૂર્ણ વિકાસમાં સહભાગી થવાની જરૂર પડશે. આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ શ્રેષ્ઠ અમલીકરણમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે – સેન્ટ્રલાઇઝ પબ્લિક ગ્રિવન્સિસ રિડ્રેસલ એન્ડ મોનિટરિંગ સિસ્ટમ (CPGRAMs), યુનિફાઇડ મોબાઇલ એપ્લિકેશન ફોર ન્યૂ-એજ ગવર્નન્સ (UMANG) અને માયગવ (MyGov) જેવી પોર્ટલ્સ માહિતીનાં આદાનપ્રદાનમાં, પ્રતિભાવો મેળવવા અને નાગરિકોની ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

આ પહેલોમાં કેન્દ્રસ્થાને સુશાસનને જાળવવાની જરૂર છે. એક વાર એનો યોગ્યતા સાથે અમલ થાય પછી વર્ષ ૨૦૨૨માં નવા ભારતની સાથે સતત વિકાસ લક્ષ્યાંકો, ૨૦૩૦નાં પણ લક્ષ્યાંકો પણ હાંસલ થશે.

યોગેશ સૂરી નીતિ આયોગમાં વરિષ્ઠ સલાહકાર છે.

E-mail: yogesh.suri@gov.in

દેશ ગૌરવ સેખ્રી નીતિ આયોગમાં નીતિ વિશેષજ્ઞ (શાસન અને સંશોધન) છે.

E-mail: dg.sekhri@nic.in

મહિલાઓનો સંકલિત વિકાસ

શાહીન રાઝી

મહિલાઓના સમગ્રલક્ષી વિકાસની અંદર નાણાકીય સમાવેશીતા અને આર્થિક સશક્તિકરણ એ કેન્દ્ર સ્થાને રહેલા છે. મહિલાઓ હવે તેમનું મહત્ત્વ સમજી રહી છે અને ઘરમાં તેમજ કામના સ્થળે બંને જગ્યાએ જાતિય સમાનતાની માંગણી કરી રહી છે. મહિલાઓએ હવે લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં અવરોધોને તોડી નાખ્યા છે, પછી તે ટેક્નોલોજી હોય, અવકાશ વિજ્ઞાન હોય, રમતગમત હોય કે સશસ્ત્ર સૈન્ય દળો. મોટાભાગે તમામ પાંચમી મહિલા એ ઉદ્યોગ સાહસિક છે - ગ્રામીણ અને શહેરી ભારત બંનેમાં. ઘણી બધી સરકારી યોજનાઓ અને પહેલો મહિલા સશક્તિકરણને મજબૂતી આપી રહી છે.

"લોકોને જાગૃત કરવા માટે મહિલાઓને જાગૃત કરવી સૌથી મહત્વની છે. એકવાર જયારે મહિલા તેની ગતિ પકડી લેશે ત્યારે કુટુંબ આગળ વધશે, ગામડું આગળ વધશે અને રાષ્ટ્ર પણ આગળ વધશે." — પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ.

સંકલિત વિકાસ એ બાબતની ખાતરી કરે છે કે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલ અને પછાત એવા તમામ જૂથો વિકાસની પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બને. યુનાઇટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ નોંધે છે કે જાતિ, વંશ, ઉંમર, જાતીય અભિગમ, અક્ષમતા અથવા ગરીબીના કારણે ઘણા બધા જૂથો વિકાસથી વંચિત રહી ગયા છે. વિકાસ એ ગરીબીને ત્યાં સુધી દુર નહિ કરી શકે જ્યાં સુધી તમામ જૂથો તકોનું નિર્માણ કરવામાં તેનું યોગદાન નહિ આપે, વિકાસના ફાયદાઓમાં ભાગીદારી નહિ કરે અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં હિસ્સેદારી નહિ કરે.

૧૯૯૦થી મહિલાઓની સમાનતા અને સશક્તિકરણ એ સંતુલિત વિકાસને ટકાવી રાખવા માટે આગળની હરોળમાં રહેલા હતા જયારે તે જ સમય દરમિયાન બીજી બાજુ મહિલાઓ દ્વારા શહેરી અને ગ્રામ્ય વાતાવરણમાં અનુભવવામાં આવતું પછાતપણું, ગરીબી અને સામાજિક ઉપેક્ષાના દુઃખને હળવું બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો હતો. નારીવાદીઓએ જાતિગત સમાનતા માટે એક લોકપ્રિય યુક્તિ તરીકે સશક્તિકરણના ખ્યાલને વૈશ્વિક બનાવ્યો હતો.

મહિલાઓનું સશક્તિકરણએ એ એક પ્રક્રિયા છે જેની અંદર મહિલાઓ તેમના જીવનને અસર કરતી હોય તેવી સંસ્થાઓમાં ભાગ લેવા, વાદવિવાદ કરવા, તેને પ્રભાવિત કરવા અને તેને જવાબદાર રહેવા માટે પોતાની પસંદગીઓ અને સ્વતંત્રતાને વધારે છે. જાતિગત સમાનતા એ વળગી રહેવા માટે એક યોગ્ય લક્ષ્યાંક છે (વિશ્વ બેંક ૨૦૧૪).

સશક્તિકરણ એ બહુઆયામી, બહુપરિમાણીય અને બહુસ્તરીય ખ્યાલ છે. મહિલાઓનું સશક્તિકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં મહિલાઓ સંસાધનો ઉપર પોતાનો વધુ અંકુશ પ્રાપ્ત કરે છે. સ્રોતો જેવા કે ભૌતિક, માનવીય અને બૌદ્ધિક — માહિતી, નાણાકીય સંસાધનો જેવા કે નાણા અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા.

મહિલાઓ હવે પોતાની કિંમત સમજી રહી છે ઘરે અને કામ કરવાના સ્થળે એમ બંને જગ્યાએ જાતિગત સમાનતા અને ન્યાયની માંગણી કરી રહી છે. તેમણે લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં અવરોધોને દુર કર્યા છે પછી તે ટેકનોલોજી હોય, અવકાશ વિજ્ઞાન હોય, રમતગમત હોય કે સશસ્ત્ર દળ હોય. મોટાભાગે દર પાંચમી મહિલા એ

ઉદ્યોગસાહસિક છે — ભારતના ગ્રામ્ય અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં.

ગર્ભમાં કન્યા ભ્રૂણની રક્ષા કરવાની જરૂરિયાતના મહત્વને સમજવાથી લઈને મહિલાઓને તેમના કામના સ્થળે સુરક્ષિત રાખવા માટે અનેક પગલાઓ લેવામાં આવ્યા છે. માત્ર એક તંદુરસ્ત મહિલા જ એક સશક્ત ઉદ્યોગ સાહસિક બની શકે છે.

સશક્તિકરણના કેટલાક કાર્યક્રમો નીચે મુજબ છે:

દિન દયાળ ઉપાધ્યાય અંત્યોદય યોજના: આજીવિકા, નેશનલ રૂરલ લાઈવલીહુડ મિશન (એનઆરએલએમ) એ ગ્રામ્ય મહિલાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતો મુખ્ય પ્રોજેક્ટ છે. તેનું લક્ષ્ય ગ્રામ્ય મહિલાઓને સાંકળીને વૈશ્વિક સામાજિક ગતિશીલતા વધારવાનું છે. નિર્ધારિત કરેલ સમય મર્યાદામાં પ્રત્યેક ઓળખી કાઢવામાં આવેલ ગરીબ ગ્રામ્ય પરિવારમાંથી ઓછામાં ઓછી એક મહિલા સભ્યને સ્વ-સહાય જૂથ (એસએચજી)ના માળખા અંતર્ગત લાવવામાં આવે. એનઆરએલએમએ અંતરિયાળ સમુદાયો સુધી પહોંચવા માટે અને તેમને ધીમે ધીમે ગરીબીમાંથી બહાર લાવવામાં સહાયતા કરવા માટે કેટલીક વ્યૂહરચનાઓ ઘડી કાઢી છે.

દિન દયાળ ઉપાધ્યાય ગ્રામીણ કૌશલ્ય યોજના: (ડીડીયુ-જીકેવાય) આ યોજના એવા ગ્રામ્ય યુવાનો કે જેઓ ગરીબ છે તેમને કૌશલ્ય પૂરું પાડવા ઉપર લક્ષિત છે અને તેમને નિયમિત માસિક પગાર અથવા લઘુતમ વેતન ધરાવતી નોકરીઓ પૂરી પાડે છે. ઉમેદવારોનું સામાજિક સંકલન એ સામાજિક રીતે પછાત જૂથોના ફરજિયાત કવરેજ દ્વારા આપવામાં આવે છે જ્યાં આવરી લેવામાં આવેલ લોકોનો એક તૃતીયાંશ ભાગ મહિલાઓનો હોય છે.

મહિલા કિસાન સશક્તિકરણ પરિયોજના (એમકેએસપી): આ યોજના કૃષિમાં મહિલાઓના દરજ્જાને સુધારવા ઉપર કેન્દ્રિત છે.

ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓ (ઈડબ્લ્યુઆર): એક વિશેષ તાલીમ કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓ (ઈડબ્લ્યુઆર)ને તેમની નેતૃત્વની ભૂમિકા નિભાવવા માટે અને તેમના ગામડાઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે સશક્ત બનવવાનો છે. ઈડબ્લ્યુઆરનું ક્ષમતા નિર્માણ એ બાબતની ખાતરી કરે છે કે મહિલાઓ શાસનની પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બને. સ્થાનિક સરકારોમાં મહિલાઓના પ્રતિનિધિત્વ વડે ઘણો ફર્ક પડી શકે તેમ છે.

રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ (આરએમકે): આ યોજના અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓને કોઈપણ ગૌણ આવક નિર્માણની પ્રવૃત્તિઓ વિના સુગમ રીતે સુક્ષ્મ મૂડી આપે છે. આરએમકે એ માઈક્રો ફાયનાન્સિંગ, એન્ટરપ્રાઈઝ ડેવલપમેન્ટ, એસએચજી વગેરેને પ્રોત્સાહન આપે છે. ક્રેડીટની જોગવાઈ સાથે સાક્ષરતા અને કૌશલ્ય તાલીમની સાથે સાથે ક્રેડીટ મેનેજમેન્ટનું શિક્ષણ પણ સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે.

મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર (એમએસકે): ત્રણ વર્ષ માટે ૩ લાખથી વધુ વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકોને ૧૧૫ સૌથી વધુ પછાત જિલ્લાઓમાં કામે લગાડવામાં આવશે. આ સ્વયંસેવકો કે જેમને નેશનલ કેડેટ કોર્પ્સ, નેશનલ સર્વિસ સ્કીમ, નેહરુ યુવા કેન્દ્ર સંગઠન વગેરેમાંથી લાવવામાં આવશે, તેઓ સ્થાનિક મહિલાઓ સાથે કામ કરશે અને તેમને સરકારી યોજનાઓનો લાભ લેવામાં મદદ કરશે તેમજ તેમના કૌશલ્ય વિકાસ, રોજગારી, ડિજિટલ

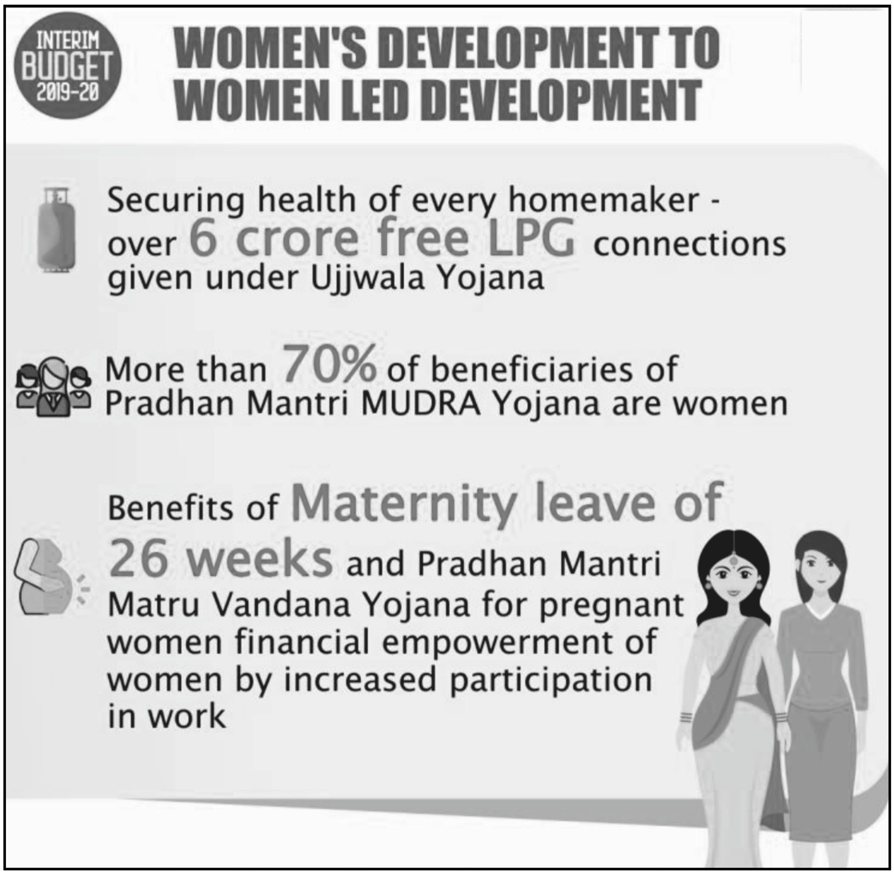

સાક્ષરતા, આરોગ્ય અને પોષણ માટે વન સ્ટોપ કન્વર્જન્ટ સપોર્ટ સર્વિસ પૂરી પાડશે.

નેશનલ રીપોઝીટરી ઓફ ઇન્ફોર્મેશન ફોર વુમન (નારી): તે એક એવું મંચ છે કે જે મહિલાઓ માટેની યોજનાઓ અંગે સરળતાથી માહિતી પૂરી પાડે છે.

બેટી બચાવો બેટી ભણાવો (બીબીબીપી): આ યોજના અગાઉ ઘટી રહેલા બાળકોના જાતીય દર માટે પગલા ઘડવામાં આવી હતી પરંતુ હવે તેનું વિસ્તૃતીકરણ થયું છે કે જે પ્રિ-કન્સેપ્શન અને પ્રિ-નેટલ ડાયગ્નોસ્ટીક ટેકનીક્સ (પીસીપીએનડીટી) કાયદાના મજબૂત અમલીકરણ સુધી અને છોકરીઓના ઉચ્ચ અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવા વગેરે જેવા મુદ્દાઓ સુધી વિસ્તરણ પામ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય પોષણ મિશન (એનએનએમ): રૂ. ૯૦૪૬ કરોડના બજેટ સાથે કુપોષણની સમસ્યા સામે લડવા માટે આ મિશનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેનો ઉદ્દેશ્ય નિર્ધારિત લક્ષ્યો સાથે નિશ્ચિત સમયગાળામાં ૦-૬ વર્ષના બાળકો, ગર્ભવતી મહિલાઓ અને સ્તનપાન કરાવતી મહિલાઓના પોષણના દરજ્જામાં સુધારો હાંસલ કરવાનો છે. તેના ઉદ્દેશ્યો આ મુજબ છે: બાળકો (૦-૬ વર્ષના)માં થઇ રહેલા ઓછા વિકાસને દર વર્ષે ૬% સુધી ઘટાડવો અને અટકાવવો, બાળકો (૦-૬ વર્ષના)માં કુપોષણને દર વર્ષે ૬% સુધી ઘટાડવું અને અટકાવવો; મોટા બાળકો (૬-૫૯ મહિનાના)માં એનીમિયાનો ફેલાવો ૯% સુધી ઘટાડવો; ૧૫-૪૯ વર્ષની મહિલાઓ અને કિશોરીઓમાં એનીમિયાનો ફેલાવો પ્રતિવર્ષ ૯% સુધી ઘટાડવો; પ્રતિવર્ષ જન્મ સમયે ઓછું વજન ધરાવતા બાળકોની સંખ્યામાં ૬% સુધીનો ઘટાડો કરવો.

આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ પણ ભારતીય મહિલાઓના આરોગ્યની કાળજી લે છે.

પ્રધાનમંત્રી માતૃ વંદના યોજના (પીએમએમવીવાય): આ યોજનાના લાભાર્થીઓ પ્રસૂતિ દરમિયાન અને સંસ્થાગત પ્રસૂતિ થયા બાદ રૂ. ૬૦૦૦ ની રોકડ સહાય મેળવશે. ૨૦૧૭-૧૮ દરમિયાન તમામ ૩૬ રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને રૂ. ૨૦૧૬.૩૭ કરોડ ફાળવવામાં આવ્યા હતા જેમાંથી રૂ. ૧૯૯૧.૭૨ કરોડ ચુકવી દેવામાં આવ્યા છે.

પૂરક પોષણ (સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ) નિયમો, ૨૦૧૭ એ વર્ષમાં ૩૦૦ દિવસ માટે ૬ મહિનાથી ૬ વર્ષ સુધી તમામ ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી મહિલાઓ માટે પોષકતત્વોથી સભર ખોરાક પૂરો પાડવા ઉપર કેન્દ્રિત છે.

સ્વાધાર ગૃહ યોજના એ મુસીબતના સમયમાં મહિલાઓની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પૂરી પાડે છે. આશ્રય, ભોજન, કપડા, મેડીકલ સુવિધાની વ્યવસ્થા, કાયદાકીય માર્ગદર્શન અને પુનર્વસન પુરા પાડવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ૫૬૧ સ્વાધાર ગ્રહ એ ૧૭૨૯૧ મહિલાઓને લાભ આપે છે. વૃંદાવન ખાતે ૧૦૦૦ આશ્રિતોની ક્ષમતા સાથેનું એક વિધવા ગૃહ ખોલવામાં આવ્યું છે.

પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના, સ્ટેન્ડ અપ ઇન્ડિયા, સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા અને સ્વ સહાય જૂથો જેવા વ્યવસાયિક વિકાસના કાર્યક્રમોએ મહિલાઓને નાણાકીય રીતે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર બનાવવામાં સહાય કરી છે. પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના એ નાણાકીય સમાવેશીતામાં મદદ કરી છે.

કામના સ્થળે મહિલાઓનું જાતિય શોષણ (અટકાયત, પ્રતિબંધ અને નિવારણ) કાયદો, ઓનલાઈન ફરિયાદ વ્યવસ્થા, ૧૮૧ મહિલા હેલ્પલાઇન, વન સ્ટોપ કેન્દ્રો અને પેનિક બટન એ મહિલાઓને સુરક્ષિત રાખવા માટેની અન્ય કેટલીક પહેલો છે.

મહિલા પોલીસ સ્વયંસેવકો (એમપીવી): તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં પબ્લિક પોલીસ ઇન્ટરફેસ તરીકે કામ કરવા અને તણાવમાં રહેલી મહિલાઓને સહાયતા પૂરી પાડવા માટે તેની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. એમપીવી એ ઘરેલું હિંસા, બાળ વિવાહ, દહેજ પ્રથા શોષણ અને હિંસા જેવા બનાવોને નોંધે છે.

મહિલા ઈ-હાટ: તે મહિલા ઉદ્યોગકારો, એસએચજી અને એનજીઓ માટે એક

ડિજિટલ માર્કેટિંગનું પ્લેટફોર્મ છે. ૨૨ રાજ્યોની મહિલા ઉદ્યોગકારોએ અંદાજે ૧૮૦૦ ઉત્પાદનો અને સેવાઓ તેમાં પ્રદર્શિત કરી છે. તેની અંદર ૩ લાખ લાભાર્થીઓ સાથે ૨૩૦૦૦ નોંધાયેલા એસએચજીનો સમાવેશ થાય છે. ૬ મહિનાની અંદર કુલ રૂ. ૨૦ લાખથી વધુનો વેપાર થયેલો છે.

પી એમ ઉજ્જવલા યોજનાઃ તે ગરીબ મહિલાઓને મદદ કરવા માટેની એક સામાજિક કલ્યાણ યોજના છે. તે આર્થિક રીતે પછાત પરિવારોની મહિલાઓ માટે રાંધણગેસ (એલપીજી) પૂરો પાડે છે. તેના ઉદ્દેશ્યો આ મુજબ છેઃ

અ) મહિલાઓનો દરજ્જો ઉંચો કરવો અને તેમના આરોગ્યણ કાળજી લેવી.

બ) અશ્મિભૂત બળતણના ઉપયોગના લીધે થતા પ્રદૂષણમાં ઘટાડો કરવામાં મદદ કરવી.

ક) અશ્મિભૂત બળતણ ઉપર આધારિત રસોઈને લગતા આરોગ્યના જોખમોને ઘટાડવા.

ડ) અસ્વચ્છ રાંધણ બળતણના લીધે થતા મરણની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવો કે જે ભારતમાં દર વર્ષે લગભગ ૫ લાખ છે.

ઈ) બળતણના ધુમાડાના કારણે ઉત્પન્ન થતા ઘરની અંદરના હવાના પ્રદુષણના કારણે શ્વાસોઉચ્છ્વાસની બિમારીઓ નાના બાળકોમાં અટકાવવી.

મહિલાઓના સંપૂર્ણ સશક્તિકરણની અંદર નાણાકીય સમાવેશીતા અને આર્થિક સશક્તિકરણ એ કેન્દ્ર સ્થાને છે. સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના અને જન ધન યોજનાના માધ્યમથી અગાઉ બેંકમાં ના હોય તેવા લોકો માટે બેન્કિંગ સેવાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. ૧૬.૪૨ કરોડ મહિલાઓના ખાતા ખોલવામાં આવ્યા છે.

પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજનાઃ આ યોજનાએ નાના ઉદ્યોગકારોને કોઈપણ પ્રકારની બાહેંધરી કે કોલેટરલ વિના મૂડી આપી છે. ૭૫% ધિરાણો મહિલાઓને કરવામાં આવ્યા છે જેમાં ૯.૮૧ કરોડ મહિલા ઉદ્યોગકારોને આ યોજના અંતર્ગત અગાઉથી જ લાભ આપી દેવામાં આવ્યો છે.

નેશનલ રૂરલ લાઈવલીહુડ મિશન અંતર્ગત ૪૭ લાખથી વધુ સ્વ સહાય જૂથોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે જેમાં ૨૦૦૦ કરોડ રૂપિયાથી વધુના રીવોલ્વીગ ફંડ તેમને ફાળવવામાં આવ્યા છે. ગઈ વખતના નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન મહિલા સ્વ સહાય જૂથોને મંજૂર કરવામાં આવેલા ધિરાણની રકમમાં ૩૭% ઉછાળો નોંધવામાં આવ્યો છે.

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ વિકાસ યોજના એ મહિલા કાર્યદળની કૌશલ્ય વિકાસની ક્ષમતાને વધારવા માટે છે. આ યોજના અંતર્ગત ભારતીય યુવાનોની બહોળી સંખ્યાએ ઔદ્યોગિક કૌશલ્યને લગતી તાલીમ મેળવી છે. આપવામાં આવેલા અડધા પ્રમાણપત્રો મહિલાઓને આપવામાં આવ્યા છે.

માતૃત્વ લાભ કાયદાને કામ કરતી મહિલાઓ માટે પગાર સાથેની માતૃત્વ રજાઓનો સમયગાળો ૨૬ અઠવાડિયા સુધી વધારીને મહિલાઓને કામના સ્થળે રાખવાનો **સુધારો કર્યો** છે. હવે કામ કરતી મહિલાઓને બાળકના જન્મના લીધે પગારની ચુકવણી નહિ થવાનો ભય નહિ રહે અને તેમની પાસે હવે ફરીથી સાજા થવાનો અને પોતાના બાળકને સ્તનપાન કરાવવાનો સમયગાળો હશે.

અંતરિમ બજેટ – ૨૦૧૯ઃ મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયના બજેટમાં ૨૦૧૯-૨૦ના વર્ષ માટે રૂ. ૨૯૧૬૫ સાથે ૨૦૧૮ની સરખામણીએ લગભગ ૨૦% (રૂ. ૪૮૫૬ કરોડનો) ઉછાળો જોવા મળ્યો છે. **'ભૂરી ક્રાંતિ'**ને લગતી જાહેરાતો – ખાસ કરીને માછીમારોને, તે મહિલાઓને તેમના આ ક્ષેત્રમાં રહેલી નોંધપાત્ર ભાગીદારીના લીધે લાભ આપશે. મહિલાઓની સુરક્ષા અને સશક્તિકરણ માટે રૂ. ૧૭૪ કરોડ વધારવામાં આવ્યા છે. આંગણવાડી આશા વર્કર્સ માટેના પ્રોત્સાહનો ૫૦% સુધી વધારવામાં આવ્યા છે. અંતરિમ બજેટ ૨૦૧૯માં અસંગઠિત ક્ષેત્રની મહિલાઓને ઘણો ફાયદો થયો છે.

સારાંશઃ વિકાસનો માર્ગ આરોગ્ય, શિક્ષણ અને મહિલાઓના સશક્તિકરણ વિના ખેડી શકાય નહિ કારણ કે તે વસ્તીનો લગભગ ૫૦% હિસ્સો આવરી લે છે. મહિલાઓના વિકાસ તરફ અનેકવિધ દિશાઓમાંથી અને સુઆયોજિત દૃષ્ટિકોણ વડે દેશને નિશ્ચિતપણે નવી ક્ષિતિજો સુધી પહોંચાડી શકાય છે.

સંદર્ભોઃ

- નીલિમા શ્રીવાસ્તવ, લીંડા લેને, સુમિતા ધાલઃ જાતિય સશક્તિકરણના પડકારોને પહોંચી વળવું
- શાહીન રાઝીઃ મહિલાઓ – વિકાસ માટેનું પ્રેરક બળ.
- અનેક છાપાઓ.

લેખક એમેરિટસ યુ.જી.સી. ફેલો, અર્થશાસ્ત્રી અને શિક્ષણવિદ્ છે.

E-mail:

shahin.razi@gmail.com

યોજના વાંચો, યોજના વંચાવો, યોજના વસાવો

શિક્ષણમાં સહિયારો વિકાસ

શલેન્દર શર્મા અને
શશિરંજન ઝા

ભારતમાં તમામ સ્તરે શૈક્ષણિક ભાગીદારીમાં વ્યાપક વિસ્તરણ થયું છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાનની સફળતામાંથી પેદા થયેલી વધતી જતી માંગને પહોંચી વળવા માધ્યમિક સ્તરે રોકાણને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (RMSA)નો લક્ષ્યાંક માધ્યમિક શિક્ષણની સાર્વત્રીક ઉપલબ્ધી છે. બાળકોની સંખ્યામાં થઇ રહેલો અભૂતપૂર્વ વધારો હવે પ્રાથમિક શિક્ષણ થકી તેને શક્ય બનાવે છે. નિર્ધારિત સમય-સીમામાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ માટે, શિક્ષણ માટે નાણાકીય સહયોગ વધારવામાં આવ્યો છે અને તે માધ્યમિક શિક્ષણની સાર્વત્રિક પ્રાપ્તિ અંગે ખાતરી કરે છે.

છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાન ભારતમાં તમામ સ્તરે શૈક્ષણિક ભાગીદારીમાં વ્યાપક વિસ્તરણ થયું છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન (પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ માટે ચાલતો કાર્યક્રમ)ની સફળતામાંથી સર્જાયેલી વધી રહેલી માંગને પહોંચી વળવા માધ્યમિક સ્તરે રોકાણને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (RMSA)નો લક્ષ્યાંક માધ્યમિક શિક્ષણની સાર્વત્રીક ઉપલબ્ધી છે.

શિક્ષણની પહોંચ વિસ્તારવાનું લક્ષ્ય પડકારજનક છે. આ સમસ્યા માત્ર માંગના પ્રમાણ સાથે જ સંબંધિત નથી, પરંતુ હકીકત તે છે કે માધ્યમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવતા નવા વિદ્યાર્થીઓ વધારેને વધારે પ્રમાણમાં પછાત પૃષ્ઠભૂમિમાંથી આવશે. પોતાના કુટુંબ તરફથી અપૂરતી સહાયતાના કારણે આ બાળકોને વધારે મદદની જરૂર રહેશે.

વય-લક્ષી નોંધણી દર કુલ નોંધણી દર કરતાં ખૂબ જ ઓછો છે, જે સૂચવે છે કે અનેક વિદ્યાર્થીઓ જે માધ્યમીક સ્તરમાં પ્રવેશ સુધી પહોંચે છે તે તેમની શ્રેણીમાં વધારે ઉંમર ધરાવે છે. આ દર અનુસૂચિત જાતિ (SC), અનુસૂચિત જનજાતિ (ST), અને અન્ય પછાત વર્ગો (OBC)માં વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

કોષ્ટક ૧: શાળાની સ્થિતિ અને વય જૂથ આધારિત બાળકોની ટકાવારી :

	ક્યારેય ન નોંધાયેલા		નોંધાયેલા પરંતુ અત્યારે હાજર ન રહેતા		અત્યારે હાજર રહેતા	
વય જૂથ (વર્ષ)	૨૦૦૭-૦૮	૨૦૧૪-૧૫	૨૦૦૭-૦૮	૨૦૧૪-૧૫	૨૦૦૭-૦૮	૨૦૧૪-૧૫
૬ થી ૧૦	૮.૮	૬.૦	૧.૬	૧.૦	૮૯.૬	૯૨.૯
૧૧ થી ૧૩	૬.૨	૨.૯	૭.૫	૪.૩	૮૬.૩	૯૨.૯
૧૪ થી ૧૫	૮.૫	૪.૪	૨૦.૦	૧૨.૪	૭૧.૫	૮૩.૨
૧૬ થી ૧૭	૮.૭	૬.૦	૩૬.૫	૨૫.૬	૫૪.૮	૬૮.૪
સમગ્ર રીતે	૮.૧	૫.૦	૧૧.૦	૭.૬	૮૦.૯	૮૭.૪

સ્રોતઃ NSS૬૪મા અને ૭૧મા રાઉન્ડના આધારે એકમ સ્તરે માહિતીનો અંદાજ.

તમામ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ અપાવવા હાથ ધરાયેલી સર્વ શિક્ષા અભ્યાસ ઝૂંબેશ શિક્ષણમાં તેમની ભાગીદારી ઉપર નોંધપાત્ર અસર ધરાવે છે. ટેબલ ૧ વય જૂથના આધારે શાળાના બહાર રહેલા બાળકોની ટકાવારી દર્શાવે છે અને સૂચવે છે કે ૬ – ૧૦ વર્ષની ઉંમરના બાળકોનું પ્રમાણ કે જેમણે ક્યારેય નોંધણી કરાવી નથી તેઓ સ્કૂલમાં મોડી નોંધણીના કારણે તેમના પછીના વધુ ઉંમરના બે વય જૂથો કરતાં વધારે છે.

ક્યારેય નહીં નોંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓ વધુ વય ધરાવતા વિદ્યાર્થી તરીકે નોંધાયેલા મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યા અને તે વિદ્યાર્થીઓ કે જે નોંધાયેલા છે પરંતુ હાજર રહેતા નથી તેમની સમસ્યા કરતાં હંમેશા ઓછી માત્રા ધરાવે છે. આ સમસ્યા ખાસ કરીને વધારે વય ધરાવતા બાળકોમાં સામાન્ય છે જેઓ વિસ્તારમાં વધુ પ્રમાણમાં અવસર ખર્ચ ધરાવે છે, જ્યાં વળતરયુક્ત રોજગારી ઉપલબ્ધ છે.

તમામ વય જૂથ માટે શાળામાં હાજરી આપી રહેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સરેરાશ વધી છે. જોકે યુવતીઓ અને યુવકોની વચ્ચે નોંધણીમાં તફાવત હજુ પણ પ્રવર્તે છે. ૧૫ રાજ્યોમાં અત્યારે નોંધાયેલા યુવકો કરતાં વધારે યુવતીઓની સંખ્યા ધરાવે છે. માધ્યમિક શાળામાંથી બાકાત રહેવા પાછળનો સૌથી મોટો અવરોધ કૌટુંબિક ગરીબી છે. કેટલાક પુરાવા દર્શાવે છે કે માધ્યમિક સ્તરે શિક્ષણમાં ભાગીદારીમાં થયેલો વિસ્તાર ગરીબો કરતાં આવકની વહેંચણીમાં ટોચ પર અને મધ્યમાં રહેલા લોકોને વધારે લાભદાયક સાબિત થયો છે.

શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિમાં ઘટતી અસમાનતાઃ

શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિમાં અસમાનતા લોકોમાં વણવપરાયેલી અને અવિકસીત ક્ષમતાનું સૂચન કરે છે કે જેઓ વધુ શિક્ષણ દ્વારા વધારે રચનાત્મક 'માનવ મૂડી' બની શકે છે. ભારતના તમામ રાજ્યોમાં શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિમાં (શિક્ષણના વર્ષોનો ઉપયોગ કરીને માપવામાં આવેલ) કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં અસમાનતા વ્યાપેલી છે તે દર્શાવવા ટેબલ ૨માં ગિની સહગુણાંક લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. '૦' (કોઇ અસમાનતા નહીં) થી '૧' (સંપૂર્ણ અસમાનતા)ના આંક પર માપવામાં આવેલો સહગુણાંક ૧૯૯૩માં ૦.૬૫ થી ૨૦૧૪માં ૦.૪૫નો ઘટાડો દર્શાવે છે, જે શિક્ષણની પ્રાપ્તિમાં અસમાનતામાં ઘટાડો સૂચવે છે.

આ આંક શાળામાં શિક્ષણના વર્ષો (અને જ્યાં તેમાં વધારો થાય ત્યા વિસંગતતામાં જરૂરી ઘટાડો થાય છે) ધ્યાનમાં લે છે. જો કે તેમાં શાળામાં શિક્ષણની ગુણવત્તાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી કારણ કે વધારે સાધન-સંપન્ન જૂથો વધારે સારી ગુણવત્તાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી સંભાવના વધુ રહેતી હોય છે.

ઘટાડા સાથે રાજસ્થાન, ૧૮% સાથે આંધ્રપ્રદેશ અને ૨૨% સાથે મધ્યપ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે.

ગિની સહગુણાંક 'પછાત' ઉત્તરના રાજ્યોની વચ્ચે તફાવતો નોંધવાની બીજી રીત છે જ્યાં શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિમાં અસમાનતા નોંધપાત્ર છે, જેમાં કેરળ સૌથી ઓછી અસમાનતા સાથે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યોના સંદર્ભમાં રાજસ્થાન અને ઉત્તરપ્રદેશની સાથે આંધ્રપ્રદેશ આગળ છે.

નીતિ સ્તરીય પ્રયત્નોઃ

આદિવાસી વિસ્તારો અને ઉત્તર-પૂર્વના રાજ્યો સહિત દેશના વિશાળ ભાગમાં શૈક્ષણિક સ્તરમાં સુધારા પ્રત્યે નોંધપાત્ર પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે. તેના કારણે શાળા છોડવાની સમસ્યા ઉકેલવા માટે ચાલી રહેલા પ્રયત્નોને નવો જુસ્સો મળ્યો છે. આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓના ફાયદા માટે પોસ્ટ-મેટ્રિક અને પ્રી-મેટ્રિક શિષ્યવૃત્તિની ખર્ચ જોગવાઇમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક ૨: શિક્ષણની પ્રાપ્તિમાં અસમાનતાનો ગિની સહગુણાંક :

રાજ્યો	૧૯૯૩	૧૯૯૯	૨૦૦૪	૨૦૦૭	૨૦૦૯	૨૦૧૧	૨૦૧૪
આંધ્રપ્રદેશ	૦.૭૨	૦.૬૮	૦.૬૫	૦.૫૯	૦.૫૭	૦.૫૪	૦.૫૪
કર્ણાટક	૦.૬૫	૦.૬૧	૦.૫૭	૦.૫૪	૦.૪૯	૦.૪૪	૦.૪૫
કેરળ	૦.૩૬	૦.૩૬	૦.૩૫	૦.૩૪	૦.૩૧	૦.૨૬	૦.૨૭
મધ્યપ્રદેશ	૦.૭૨	૦.૬૭	૦.૬૩	૦.૫૭	૦.૫૩	૦.૫૧	૦.૫
રાજસ્થાન	૦.૭૪	૦.૬૮	૦.૬૬	૦.૬૨	૦.૫૯	૦.૫૮	૦.૫૩
તમિલનાડુ	૦.૫૭	૦.૫૨	૦.૪૯	૦.૪૭	૦.૪૩	૦.૪૨	૦.૪૧
ઉત્તરપ્રદેશ	૦.૭	૦.૬૫	૦.૬૨	૦.૬૧	૦.૫૫	૦.૫૫	૦.૫
સમગ્ર ભારત	૦.૬૫	૦.૬૧	૦.૫૭	૦.૫૨	૦.૫૧	૦.૪૯	૦.૪૬

સ્રોતઃ NSSના વિવિધ તબક્કામાં એકમ સ્તરે પ્રાપ્ત માહિતી ઉપર આધારિત અંદાજ.

જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ અને સર્વ શિક્ષા અભિયાન શાળામાં બાળકોની સંખ્યા વધારવામાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં પ્રભાવ ઊભો કરે તેવી સંભાવના છે, જોકે જોગવાઇની ગુણવત્તા ઉપર આ પ્રભાવ પડે તે જરૂરી નથી. જે રાજ્યો પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે તેમાં ૦.૨૧ના

નિર્ધારિત સમય-સીમાની અંદર પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ માટે નાણાકીય સહયોગ વધારવામાં આવ્યો છે અને માધ્યમિક શિક્ષણની સાર્વત્રીક પ્રાપ્તિ અંગે ખાતરી કરવામાં આવી છે. 'શિક્ષકો અને શિક્ષણ અંગે પંડિત મદન મોહન માલવિયા

રાષ્ટ્રીય મિશન' દ્વારા શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમ શિક્ષકોની તાલીમ માટે વધારે સાધનો પૂરા પાડીને તેની ગુણવત્તા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. નીતિમાં વધુ ભંડોળની ફાળવણી સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. ઉત્કૃષ્ટતા સંસ્થાઓનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યો છે અને પ્રવર્તમાન સંસ્થાઓ અપગ્રેડ કરવામાં આવનાર છે.

SSA અને RMSAના વિલીનીકરણથી નીચેના લક્ષ્યાંકોની અપેક્ષા છે:

(i) ભંડોળોનો ઇષ્ટતમ ઉપયોગ

(ii) રાજયો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની વૈવિધ્યપૂર્ણ જરૂરિયાતો સંતોષવી

(iii) સુવ્યવસ્થીત અને અસરકારક સંચાલન, દેખરેખ અને નિરીક્ષણ તરફ દોરી જાય છે

(iv) વહીવટી પ્રયત્નો અને ખર્ચ ઘટાડે છે

(v) આંતર-ઘટકીય ભંડોળ પ્રવાહમાં પ્રવાહિતતા લાવે છે

(vi) નાણાકીય નિયંત્રણ અને શિસ્તતાની વ્યવસ્થાને સુઆયોજિત કરે છે.

આ દરમિયાનગીરી સફળ શૈક્ષણિક પરિવર્તનમાં મદદ કરશે. તેના મહત્તમ પ્રભાવની ખાતરી કરવા કાળજીપૂર્ણ દેખરેખની જરૂરિયાત રહેશે.

નવીન શોધ ભંડોળ પછાત વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ લાવવા માટે ટેક્નોલોજીનું સંકલન કરશે. ઊચ્ચ અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજી-પ્રેરિત સુધારાઓ દાખલ કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા શૈક્ષણિક ખર્ચ જોગવાઇમાં ૯.૯%નો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ૨૦૧૯નું વચગાળાનું બજેટ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મિશન માટે રૂ.૩૮,૫૭૨ કરોડ – પૂર્વ-પ્રાથમિકથી ધોરણ ૧૨ સુધી વિદ્યાર્થીના શિક્ષણ માટે રૂ.૩૬,૪૭૨.૪૦ કરોડની ફાળવણી કરે છે.

સમાપનઃ

શિક્ષણમાં સહિયારા વિકાસનું આયોજન આપમેળે કરી શકાતું નથી, સંપૂર્ણ ભાગીદારી સાથે સફળ શાળા વ્યવસ્થા નીતિ સ્તરીય પ્રયત્નો ઉપર આધારિત છે. સહિયારા વિકાસ માટે કુશળતા અને સ્પર્ધાત્મકતા ધરાવતા શાળા બાળકોને તૈયાર કરવા ઉપર અત્યંત ભાર આપવાની જરૂર છે. અભ્યાસક્રમના સુધારાઓ, શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ રાજ્ય પરિષદ (SCERT) / શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ નિયામક (DERT) અને શિક્ષકને ભણાવનારાઓનો વિશાળ સમૂહ તૈયાર કર્યા વગર આપણે અભ્યાસુ વિદ્યાર્થીઓની પેઢી ગુમાવીશુ, જે ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યાંકના ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવામાં સહાયતા કરશે. શિક્ષણમાં ટકાઉ સહિયારા વિકાસ માટે શાળા, ઊચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણની વચ્ચે સંકલન અત્યંત આવશ્યક બની રહેશે.

શલેન્દર શર્મા આઈ.પી.ઈ. ગ્લોબલ લિમિટેડ ખાતે શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસના ડાયરેક્ટર છે.

E-mail: shalendersharma@ipeglobal.com

શશિરંજન ઝા આઈ.પી.ઈ. ગ્લોબલ લિમિટેડ ખાતે શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસના વરિષ્ઠ મેનેજર છે.

E-mail: sjha@ipeglobal.com

Our New Address

Editor, Yojana Office, Publications Division
Min. of I&B, Govt of India

C/O Press Information Bureau, 2nd Floor, Akhandanand Hall, Bhadra, Mother Teresa Road, Near CNI Church. Ahmedabad-380001. Gujarat.

E-mail: yojanagujarati@gmail.com
Phone: 079 - 26588669.

(for subscription queries:
Monday to Friday: 2 PM to 4 PM)

For new subscription, please ask for subscription form and guidelines via e-mail.

Yojana (Gujarati)
A Development Monthly
Publications Division
Ministry of Information & Broadcasting,
Government of India

<u>Subscription Form</u>

Our New Address:
Editor, Yojana Office, Publications Division, Min. of I&B, Govt of India,
C/O Press Information Bureau, 2nd Floor, Akhandanand Hall, Bhadra, Mother Teresa Road,
Near CNI Church, Opp. Victoria Garden. Ahmedabad-380001. Gujarat.

E-mail:**yojanagujarati@gmail.com** | Phone: 079 – 26588669.
(for subscription queries: Monday to Friday: 2 PM to 4 PM)

Kindly send this subscription form with DD / Cheque in favour of
"SBI A/c No. 515-08-10 Yojana (Guj.)" to our office address, or may pay by cash in person.

[For New Subscription / Renewal / Change of Address] (Pls tick one)

I want to subscribe Yojana (Guj) for (select any one):
1 Yr : ₹ 230. / 2 Yrs : ₹ 430. / 3 Yrs : ₹ 610.

New subscriber / Existing subscriber number:	
Subscriber's profile : Student / Professional / Institution / Library / Other	
DD No. / Cheque No:	
Dated:	
Name of Bank:	
Branch, City:	
Full Name (in block letters) :	
Complete Address (House no/ flat no/ office name, room no, floor no, society, building, lane, road, area, **landmarks**, detailed address is MUST):	
Pin code :	
Email ID (Compulsory):	
Mobile / Phone No. :	
Signature:	**Place:**

For renewal / change in address, kindly fill this form and mail to "yojanagujarati@gmail.com"

For online subscription: (1) https://bharatkosh.gov.in/Product/Product,
(2) https://www.publicationsdivision.com/beta01/, (3) http://yojana.gov.in

For Yojana in **English / Hindi** / other language, please contact Editor, Journals Unit, **New Delhi Office**: pdjucir@gmail.com [Phone: (011) 24367453 – Mon to Fri 11 AM to 5 PM

Celebrate Mahatma's 150th Birth Anniversary with our Gandhian Literature

Publications Division

Ministry of Information & Broadcasting, Government of India

For placing orders, please contact:

Ph : 011-24367260, 24365610, e-mail: businesswng@gmail.com

To buy online visit: www.bharatkosh.gov.in

e-version of select books available on Amazon and Google Play

website: www.publicationsdivision.nic.in

Follow us on @ DPD_India

પ્રકાશન તા. ૨૫ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯
પોસ્ટિંગ તા. ૧ માર્ચ, ૨૦૧૯

R.N.I. 48778/90
REGD. NO. GAMC 222/2018-2020
VALID UPTO 31-12-2020 ISSUED BY SSP AHMEDABAD
PERMITTED TO POST AT PSO AHMEDABAD ON 1ST OF EVERY MONTH
Licence to Post Without Prepayment No. PMG/HQ/051/2018-20 VALID UPTO 31-12-2020

YOJANA (GUJARATI), March 2019 | **O.I.G.S.**

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, C/o પ્રેસ ઈન્ફોર્મેશન બ્યૂરો,
બીજો માળ, અખંડાનંદ હોલ, ભદ્ર,
મધર ટેરેસા રોડ, સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત.

Printed & Published by Dr. Sadhana Rout, D.G. and Head on behalf of Publications Division, Soochna Bhawan, C.G.O. Complex, New Delhi-110003.
Regional Office: Editor, Yojana Office, Publications Division, Min. of I&B, Govt of India,
C/O Press Information Bureau, 2nd Floor, Akhandanand Hall, Bhadra, Mother Teresa Road, Near CNI Church, Ahmedabad-380001. Gujarat.
For subsciption, purchase, advertisements & discount policy, contact : yojanagujarati@gmail.com or (079) 26588669 (Mon-Fri)
Printed by Mirror Image Pvt. Ltd., A-40/41, GIDC Electronics Estate, Sector-25, Gandhinagar-382016. Gujarat.